

TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK W PRZEMYŚLU.

Dr WALERJAN KRAMARZ.

LUDNOŚĆ PRZEMYŚLA

W LATACH 1521—1921

WYDANO Z ZASILKU MINISTERSTWA WYZNAŃ
RELIGIUNYCH I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO.

PRZEMYŚL 1930.

TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK W PRZEMYŚLU.

DR. WALERJAN KRAMARZ.

LUDNOŚĆ PRZEMYŚLA

W LATACH 1521—1921.

WYDANO Z ZASIŁKU MINISTERSTWA WYZNAŃ
RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO.

Kolekcja
Emila Kornasia

PRZEMYŚL 1930.

CN 316727

TŁOCZONO W DRUKARNI JANA ŁAZORA W PRZEMYŚLU.

Wpisano do Księgi Akcesji
Ak. Dł. 20.200.01

WSTĘP.

Charakterystyka źródeł.

Materiały do obliczania ludności są dość różnorodne, wartość ich bardzo nierównomierna. Na pierwszy plan wysuwają się księgi rachunków miejskich, gdyż tam znajdują się rejestra podatkowe. Podatki, których wykazy dochowały się w Przemyślu, to szos, podymne i pogłównne.

Korzystałem z następujących ksiąg rachunkowych: Księga z lat 1514 - 1561, 1569 i 1611 - 1612.

Drugim źródłem są fascykuły pod tytułem „Materiały statystyczne”. Mają one znaczenie mniejsze. Materiał w nich zawarty odnosi się głównie do przedmieść oraz folwarków miejskich i jest niekompletny. W tych źródłach znajdują się też wykazy kamienic i domów zarówno mieszczańskich jak żydowskich, czasem też i szlacheckich. Korzystałem tylko z fascykułu z lat 1650—1671, 1679—1799, głównie w celach pomocniczych.

Wreszcie wymienić należy osobne fascykuły, w których znajdują się wykazy podatkowe. Do tej grupy należy wykaz podymnego z roku 1668, oraz liczne wykazy pogłównego z lat 1708—1748.

Z roku 1798 dochował się „Protokół Odmian miasta Przemyśla”. Jest to pierwsza dokładna konskrypcja ludności. Taką konskrypcja ludności przedmieść pochodzi z roku 1775.

Dla czasów nowoczesnych korzystałem z urzędowych konskrypcyj ludności z lat 1870, 1880, 1890, 1900, 1910 i 1921.

O ile korzystałem jeszcze z innych źródeł podaję je w przypisach.

Ustępy, poświęcone zawodowemu różniczkowaniu ludności, oparłem na źródłach wyżej wymienionych. Niejednokrotnie bowiem przy nazwisku danego mieszczanina, podawano zawód, któremu się oddawał.

Pomocniczymi materiałami były księgi cechowe. Materiał w nich zawarty jest jednakże bardzo szczupły. Pewne informacje w tym kierunku zawiera księga cechu rymarzy z lat 1619—1731, oraz 1618—1687, i księga cechu krawieckiego z lat 1592—1831. Wreszcie na uwagę zasługuje „Cathalogus sociorum artem chirurgicam profitentium atque in contubernio Praemisliensi edoctorum“. Nieco materiału zawierają księgi radzieckie, szczególnie księga z lat 1619—1631.

Wymieniam jeszcze fascykuły pod tytułem: „Przechody wojsk“. Zawierają one materiał statystyczny do klęsk i szkód, jakie wyrządziły miastu przechodzące wojska.

Ważnem źródłem są księgi testamentowe, zwłaszcza księga z lat 1544—1597. Ciekawem również źródłem jest katalog przyjęć do prawa miejskiego. Daje nam ogólną cyfrę obywateli napływających do miasta.

Dla czasów nowoczesnych korzystałem ze „Sprawozdań miejskiego biura sanitarnego“. Zawierają one dane do liczby urodzeń i śmierci, z uwzględnieniem chorób zakaźnych. Wiele w nich materiału do oceny stosunków higienicznych i wpływu ich na śmiertelność.

Poza wyżej wymienionymi źródłami korzystałem jeszcze z A. G. Z. T. 21, 22. Literaturę, o ile z niej korzystałem, podaję przypisach.

Metoda pracy.

Źródła średniowieczne polskie nie dają pewnego materiału, na podstawie którego możnaby przeprowadzić dokładne obliczenia ludności. Nie odczuwano potrzeby takich spisów. To, co się dochowało, to przeważnie wykazy robione w celach podatkowych, które wymieniają ludzi płacących podatki, członków rodzin i nie podlegających opodatkowaniu, jak n. p. szlachtę i duchowieństwo, pomijają zupełnie.

Inna kategoria źródeł to wykazy kamienic i domów, wreszcie pogłówny, któremu rozporządzamy dopiero w wieku

XVIII, ale i ono nie wymienia całej ludności. Brak przede wszystkim dzieci do lat 10-ciu¹⁾), brak żydów, którzy, jak wiadomo, płacili pogłównie ryczałtowo.

Najważniejszą kwestją, jaka się tu nasuwa, jest pytanie w jaki sposób obliczyć ludność na podstawie tak wątpliwych źródeł? W pracy naszej ze względu na charakter źródeł starać się będziemy o ustalenie wielkości i ilości rodzin.

Wykazy szosu z roku 1521 i 1565 odróżniają dwie kategorie ludzi, właścicieli i lokatorów, względnie dzierżawców. Jest przecie rzeczą niewątpliwą, że wszyscy ci właściciele domów i lokatorzy, posiadali rodziny. Byli to przeważnie albo kupcy albo rzemieślnicy. Cały porządek średniowieczny z chwilą samodzielnego zarobkowania zmuszał ich do zawierania małżeństw. Sposób wybierania podatku regulują ustawy sejmowe. Odnośna konstytucja²⁾) z roku 1629 określa zarówno wysokość podatku, jak i kategorie ludzi, podlegających opodatkowaniu. Wszyscy rzemieślnicy płacą podatek w wysokości zależnej od rodzaju uprawianego rzemiosła. Następnie kupcy, handlarze, przekupnie, komornicy, „luźni“, „hultaje“, furmani, słowem wszyscy zarobkujący. Poprzednio wspomniałem, że porządek średniowieczny zmuszał ich do zawierania małżeństw, zatem liczbę płacących podatek, można uważać za równoznaczną z ilością rodzin³⁾). Również i nasze spisy z roku 1521 i 1565 rozróżniają te dwie kategorie ludzi. Nie rozróżnia ich podymne z r. 1629 i 1668, ale i ono wymienia imię i nazwisko obywatela, podając czasem i zawód. Decydującem jest tu brzmienie konstytucji. Samo „opisanie podymnego,„ daje również pewne wskazówki. Między innymi czytamy: „Dwór Herburtowski, a w tym Karmelici, a podle tego kościół i klasztor Ojców Jezuitów, domków trzy, gospodarzów pięć, każdy po groszy

¹⁾ W tych tedy miastach i miasteczkach wszystkich, tak od siebie jako y od wszystkich, utriusque sexus osób, które decenium aetatis suae przechodzące znajdujących się... Volumina Legum T. V. str. 99. Por. też J. Kleczyński: Pogłównie generalne w Polsce. Rozpr. Ak. Um. T. V. str. 243.

²⁾ Volumina Legum T. III. str. 302.

³⁾ Prof. Kleczyński znalazł w Krakowie „Conscriptio civium et incolarum cracoviensium in Anno Domini 1714“. Piszze on: „nie jest to jednak spis ludności, ale wykaz kamienic tak dokonany, że w każdej kamienicy podane kto ją zamieszkuje, zatem nazwisko lokatora. z czego można powziąć wiadomość o liczbie rodzin i o zajęciu głowy rodziny“. Rozpr. Ak. Um. T. V. str. 48.

15". „Kieper ten w piwnicy mieszka". Na jedno jeszcze pragnę zwrócić uwagę. Lustracja, dokonana przez Jerzego Dzeduszyckiego w roku 1624, znalazła w Przemyślu 33 domów żydowskich. Podymne po roku 1629 a przed rokiem 1648 wymienia 64 nazwisk żydowskich. Jest rzeczą wykluczoną, by w ciągu lat kilku ilość domów wzrosła o 48%. Podkreślam, że wszystkie wykazy kamienic, jakimi rozporządzamy, nie dorównują liczbie podymnego. To wszystko każe przypuszczać, że mamy tu raczej do czynienia z ilością rodzin a nie domów.

Chodzi teraz o ustalenie wielkości rodziny. W Archiwum skarbowem w Warszawie, w księdze poborowej № 182 z roku 1578, znalazłem wykaz pogłównego żydowskiego dla miasta Lwowa. Wylicza on 330 głów żydowskich, tworzących 76 rodzin. Otrzymalibyśmy zatem $330 : 76 = 4\cdot3$ głowy przeciętnie na rodzinę. Jednakże cyfry te wymagają pewnych uzupełnień. Jak wiadomo, żydzi uchylali się często od płacenia podatku i nie podawali faktycznej ilości członków w rodzinie. Nie mamy również pewności, czy pogłowne to obejmuje niemowlęta do I-go roku życia. Przyjmując na jednych i drugich 10%¹⁾, otrzymamy 361 głów: $76 = 4\cdot7\cdot5$, biorąc okrągło 4·8. Sądzimy, że stosunki we Lwowie i Przemyślu nie wiele różniły się od siebie, podobnie zresztą jak dzisiaj, zatem cyfry, odnoszące się do Lwowa, można bez obawy popełnienia większego błędu przyjąć dla Przemyśla.

Nasuwa się kwestja, czy wysokość rodziny chrześcijańskiej odpowiada wysokości rodziny żydowskiej. Żydzi odznaczali się większą płodnością²⁾. Ponieważ jednak rodzinę

¹⁾ „W ziemi lwowskiej w 6 kahałach nie podano niemowląt. Ludność żydów tam, gdzie niemowlęta liczono, wynosiła 31584 powyżej roku, 1741 do roku, czyli razem 33325 głów, co czyni niemowląt prawie dokładnie 5·2%⁰". Arch. Kom. Hist. T. VIII, str. 390. Prof. Kleczyński sądzi, że do niemowląt zaliczono i dzieci starsze, by uchylić się od płacenia podatku i przyjmuje średnio 5·6%⁰. Stwierdza on również, że i starsi uchylali się od płacenia podatku, zatem 10%⁰ przyjęte przez nas jako uzupełnienie jest zupełnie prawdopodobne. (Liczba głów żydowskich w Koronie z taryf z r. 1765).

²⁾ Dr. F. Bostla uderzyła ogromna różnica wpłaconego przez żydów podatku w roku 1578 a 1765. W pierwszym wypadku zapłacono 600 zł. w drugim 12756. Sądzi, że albo liczba głów nie stała w żadnym stosunku do liczby pobieranego podatku, albo, że „w tej rasie taka była i jest olbrzymia energia życia i siła rozrodcza, iż żydzi rozmnażali się z niezmierną szyb-

pojmujemy łącznie ze służbą i czeladzią, a żydzi jako nie wykonujący jawnie rzemiosła, czeladzi na ogół nie mieli, przez co wielkość rodziny chrześcijańskiej powiększała się, można współczynnik 4·8 odnoszący się do rodziny żydowskiej przyjąć dla rodziny chrześcijańskiej. Że współczynnik ten jest zupełnie uzasadniony, przytoczymy dalsze dowody. Konskrypcja ludności z r. 1798 wylicza 628 rodzin, głów 2902, czyli przeciętnie 4·6 na rodzinę. Przytoczę jeszcze dane z inwentarza klucza Tokarskiego i Płońskiego znajdujący się w Ossolineum (Ręk 2790/II. 1772)

Pobidne	gosp.	55	głów	287	5·2
Tokarnia	„	70	„	305	4·3
Ratnawica	„	19	„	91	4·8
Karlikowa	„	37	„	170	4·6
Wdałetrowo	„	35	„	169	4·8
Płonne	„	107	„	474	4·4
Wysoczany	„	63	„	260	4·1
Ośławica	„	101	„	394	3·9
Bukowsko	„	159	„	868	5·5
Razem	„	646	„	2918	4·5

Nie wiele od powyższych danych różnią się stosunki dzisiejsze. Wedle spisu ludności w Polsce z 1921 r. przeciętnie na rodzinę wypada 4·9¹⁾).

To są dostatecznie przekonujące dane dla obrony przyjętego przez nas współczynnika. Przyjęliśmy nieco wyższy współczynnik, biorąc pod uwagę znaczny rozwój gospodarczy miasta w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, silny napływ obcych elementów i względny spokój.

Nieco inaczej przedstawiają się stosunki na przedmieściach. Na lwowskich przedmieściach było 102 rodziny żydowskie, liczące 330 głów, czyli $330 : 102 = 3·2$ głowy przeciętnie na rodzinę. Ogółem w mieście i na przedmieściach było 660 plus 10% = 726 głów i 178 rodzin, czyli $726 : 178 = 4·1$. My jednakże w obliczeniach naszych odnośnie do przed-

kością, z szybkością, z którą wzrost ludności chrześcijańskiej niewątpliwie ani równać się nie mógł". Arch. Kom. Hist. T. VI. str. 365

To samo zjawisko obserwujemy i na naszym materiale. W wieku XVI nie było więcej jak 80—100 głów żydowskich, zaś w roku 1798 w obrębie murów 1486 głów, więcej zatem jak chrześcijan.

¹⁾ Por. Tadeusz Ladenberger: Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego, str. 23—25.

mieść Przemyśla pójdziemy inną drogą. Jabłonowski i Pa-
wiński w swych obliczeniach na zagrodnika przyjęli cztery
głowy. Dokładne dane, jakie posiadamy z przedmieść, po-
chodzą z roku 1775. Na jedną rodzinę przedmieszczańską
przypada 5·5 głów. Zauważyć przytem należy, że były to
czasy zupełnego ekonomicznego wyczerpania kraju. Pod-
miejska ludność napewno ucierpiała więcej aniżeli miejska.
Częściej też musiała uchodzić z dobytkiem bądź w lasy,
bądź do miasta. Nie wpływało to na prawidłowy przyrost lu-
dności. Jeśli zatem w tak nienormalnych warunkach rodzina
przedmieszczańska liczyła 5·5 głów, to w czasach pokoju
i znacznego rozwoju gospodarczego można przyjąć, że ro-
dzina zagrodnika-przedmieszczanina składała się z sześciu
członków.

Również interesująco przedstawia się ilość członków
w poszczególnych rodzinach żydowskich. Rodzin złożonych z:

8 członków	było	2
7	"	2
6	"	9
5	"	15
4	"	11
3	"	25
2	"	12

Jak widzimy, najwięcej jest rodzin, złożonych z trzech
i pięciu członków, stanowią one przeszło połowę ogółu ro-
dzin. Mało jest natomiast rodzin, złożonych z sześciu do
ośmiu członków, zaledwie trzynaście.

Natomiast pewne zmiany zachodzą dla okresu od roku
1648 - 1798. Współczynniki ulegną zmianie. Wskutek klęsk
elementarnych, następnie wojen, ludność nie mogła normal-
nie rozwijać się, jak świadczy o tem „Regestr osób z rewizji
w mieście Przemyślu na pogłównie, na Radzie Warszawskiej
ad proportionem taryffae Anni 1676 przez panów ławników,
przysiężnych ...w roku pańskim 1717.....do wypłacenia otak-
sowany“.

Pogłównie to nie wymienia dzieci do lat 10-ciu. Od lat
10 w górę wylicza 652 głowy. Przyjmując na dzieci do lat
10-ciu 20%, stosunek zbliżony do dzisiejszego, otrzymamy
787 głów. Małżeństw zaś względnie osób, które posiadały
dzieci było :

Bezdziетnych	142
O jednym dziecku	32
O dwu dzieciach	9
Razem	183

Dzieląc zatem 787 : 183 otrzymamy 4·3 przeciętnie na rodzinę, wliczając już w to osoby samotne.

Rozpatrzmy jeszcze, jak radzono sobie w innych krajach. W Niemczech stosowano różne metody, chociaż posiadają tam źródła, które pozwalają na dokładne obliczenia. Taki spis ludności dochował się na przykład w Norymberdze. Badacze innych miast niemieckich postępowali w ten sposób, że brali norymberski stosunek kobiet, dzieci i służby do mężczyzn. Nie brak oczywiście obliczeń zmierzających do ustalenia wysokości rodziny¹⁾. Oczywiście wysokość nie jest jednolita. Przyjmują po pięć n. p. Tasche²⁾. Richter³⁾ dla Drezna obliczał ludność w ten sposób, że posiadał dla pewnych części miasta dokładny spis obywateli, dla innych tylko wykazy szosu. Obliczył najpierw ilość ludzi płacących szos w tej części miasta, która miała dokładny spis, i przez tę cyfrę podzielił ogólną liczbę mieszkańców. Otrzymał przeciętnie na rodzinę 5·7. Ten współczynnik zastosował do innych części miasta. Laurent⁴⁾ dla Hamburga obliczał ludność na podstawie księgi przyjęć do prawa miejskiego. Przyjmuje na jednego mieszczanina cztery osoby miejskie, dwie nie-miejskie.

Wszystkie te odchylenia są naogół nieznaczne, przeciętnie na jedną rodzinę przyjmuje się 5 głów.

W polskiej literaturze metodycznych obliczeń ludności miejskiej prawie niema. Dla XVI wieku obliczali ludność całej Polski Pawiński i Jabłonowski. T. Korzon w swych *Dziejach wewnętrznych* za Stanisława Augusta również podał ludność całej Polski. Kilka prac z tego zakresu ogłosił prof. J. Kleczyński⁵⁾. Cenna jest szczególnie praca p. t. *Pogłowne generalne w Polsce i oparte na niem popisy ludności*. Ustalił prof. Kleczyński zasady, na jakich oparto pobór pogłow-

¹⁾ Jastrov: Die Volkszahl deutscher Städte

²⁾ „ Ibidem str. 47.

³⁾ „ Ibidem str. 49—50.

⁴⁾ „ Ibidem str. 82.

⁵⁾ J. Kleczyński: *Spisy ludności w Rzeczypospolitej Polskiej. Liczba głów żydowskich w Koronie z taryf z roku 1765.*

nego. Obliczał ludność Kazimierza prof. Kutrzeba (Rocznik Krakowski, rok 1900), nie liczył się jednak z ewentualną różnicą panujących u nas a w Niemczech stosunków i przyjął wzór norymberski.

Pracę niniejszą, poświęconą obliczeniu ludności Przemysła, oraz podziałowi jej na zawody, wyznania i narodowości, dzielimy na trzy okresy.

I. od roku 1521—1648. Jest to czas szybkiego wzrostu ludności o charakterze rzemieślniczo-kupieckim, żyjącej jeszcze bujnym życiem miejskim.

II. okres od roku 1648—1798. Są to czasy zmniejszania się ludności wskutek wojen i konsekwencji, jakie za sobą pociągają. Miasto z rzemieślniczo-kupieckiego przemienia się w miasteczko o ludności zupełnie zubożałej, żyjącej w głównej masie z przygodnych zarobków, oraz, jak sądzić można z aktów testamentowych, z zastawu i sprzedaży cenniejszych przedmiotów i nieruchomości.

Okresem trzecim objęliśmy wiek XIX i początek XX. Są to czasy nowożytnego miasta, dźwigającego się powoli z ruin. Sam materiał wymaga odrębnego traktowania. Są to urzędowe spisy ludności, pozwalające na dokładne obliczenia, oraz bliższą charakterystykę społeczną ludności. Miejsce cyfr hipotetycznych zajmują cyfry pewne, nie ulegające wątpliwości.

ROZDZIAŁ I.

Ludność od roku 1521—1648.

Obliczenia ludności w Przemyśle rozpoczynamy rokiem 1521¹⁾, gdyż z tego czasu mamy zachowany pierwszy wykaz obywateli. Ponieważ odróżnia on tak zwanych „arendatores et inquilini“, przeto słusznie pozostałych uważać należy za właścicieli kamienic i domów. Wykaz obywateli z roku 1521 wymienia 138 właścicieli kamienic, oraz 68 lokatorów. Jeśli do tych cyfr zastosujemy nasz wskaźnik, to otrzymamy 206 razy 4·8 t. j. 988 mieszkańców. Zaokrąglając cyfrę tę głowami księży i zakonników, których wówczas było jeszcze niewielu, możemy przyjąć, że Przemyśl z początkiem XVI wieku liczył około 1100 mieszkańców.

Ogólna liczba żydów w Przemyśle nie przekraczała w tym czasie 50 głów. Spis obywateli z roku 1522 wymienia 5 domów żydowskich, a przypuszczać należy, że było kilku lokatorów.

Ze względu na topografię średniowiecznego miasta podajemy ulice, na jakie rozpadał się ówczesny Przemyśl. Cztery części rynku liczyły 47 kamienic, ulica Lwowska 32, Za jatkami 10, Grodzka 8, Żydowska 24, Poza miastem 8.

Podnosimy, że wykaz ten nie wymienia zupełnie kamienic szlachty i duchowieństwa, co nasuwa wniosek, że szlacheckich jeszcze nie było, albo bardzo niewiele, duchowieństwo zaś posiadało tylko domy kapitulne. Pozatem jest to własność mieszczańska. Podane przez nas cyfry odnoszą

¹⁾ Ezactio contributionis taxae integrae alias soszchu... a dominica Judica exegi incepta 1521. Ks. rach. miejskich 1514—1561. Str. 15—29.

się do samego miasta, wykazy przedmieszczan są nieco późniejsze.

Wykazy z lat 1522 i 1527 nie różnią się prawie od poprzedniego. Natomiast wykaz z roku 1565¹⁾ przynosi znaczne zmiany. Ilość obywateli posiadających domy wzrosła do pokazanej cyfry 236 właścicieli, a ilość lokatorów do liczby 140. Razem 376 rodzin. Otrzymujemy zatem 376 razy 4 8 t. j. 1804 mieszkańców. Łącznie więc z duchowieństwem i zakonnikami, wreszcie służbą zamkową, dla których nie mamy żadnych danych, z początkiem drugiej połowy XVI stulecia było w Przemyśle około 2000 dusz.

W głównej masie była to ludność chrześcijańska. Dane odnoszące się do żydów są niepewne. Jedyna konkretna wzmianka znajduje się w inwentarzu dóbr starostwa przemyskiego z roku 1542²⁾. Według tego inwentarza było w Przemyśle 18 familij żydowskich. Siedm z nich posiadało domy, inne u nich mieszkaly. Nie było ich więcej, jak 80 – 100 głów. Ponieważ wyżej omawiany wykaz wymienia kilka domów żydowskich, przeto ludność żydowską mieścimy w poprzednim obliczeniu.

Wykaz ten jest ostatnim z wieku XVI. Ludność w ciągu lat 44 wybitnie powiększyła się, co świadczy o silnym rozwoju miasta. Niestety, na tem urywają się nasze wiadomości statystyczne z końca XVI wieku. Również i z pierwszych lat wieku XVII nie posiadamy żadnych pozytywnych wiadomości.

Dane odnoszące się do przedmieść, najpełniejsze, dające się zużytkować, pochodzą z roku 1544³⁾. Stosując nasz współczynnik, otrzymamy:

Na Błoniu	62 zagrodników	tj. 372 głowy
Przed bramą	10 „ „	60 głów
Za miastem	9 „ „	54 głowy
Zasanie	17 „ „	102 głowy
Razem	98 zagrodników	tj 588 głów.

¹⁾ *Exactio pro Tubicinatore a civibus pro quartualii Pentecostem A. D. 1565. Ks. rach. miejskich 1569, str. 1—2.*

²⁾ *Item sunt etiam in hac civitate Judei in una parte in angulo civitatis manentes. Et habent aliqui domos suas, aliqui non habent, sed manent apud alios. Inwentarz dóbr, str. 32—33.*

³⁾ *Ks. rach. miejskich 1514—156, str. 247—252.*

Dodając sumę ludności przedmieszczańskiej do ludności, zamieszkałej w obrębie murów w roku 1565, otrzymamy 2392 głowy. Można śmiało przypuścić, że z końcem XVI wieku Przemyśl wraz z przedmieściami liczył około 3000 ludności.

Następny wykaz pochodzi z czasu po roku 1629¹⁾. Jest już jaśniej określony, gdyż podaje ilość kamienic nie tylko miejskich, ale także szlacheckich i duchownych obu obrządków, zawiera wreszcie pierwsze dokładne dane, odnoszące się do przedmieść Przemyśla. Ponieważ jest to ostatni wykaz z pierwszego okresu, przeto omówimy go dokładniej. W poszczególnych ulicach znajdowała się następująca liczba rodzin zamieszkałych w domach:

NAZWA ULICY	Miej- skich	Du- chow nych	Szla- che- ckich	Ra- zem
Rynek	20	1	7	28
Lwowska	45	2	5	52
Na wójtostwie	3	—	2	5
Z rynku ku kościołowi	3	1	—	4
Ku Karmelitom	—	1	5	6
Władycze	16	19	—	35
Na Wale	23	—	—	23
Od kościoła kat. do Grodzkiej	2	2	3	7
Grodzka	8	—	3	11
Z rynku ku farze	7	—	1	8
Mostowa	14	1	4	19
Wodna	29	—	6	35
Od Grodzkiej do Mostowej	15	1	4	20
Z rynku do żydów	5	—	—	5
Od Franciszkanów ku żydom	3	—	—	3
Mędzy żydami	—	4	—	4
Żydowska	—	—	—	64
Razem	193	32	40	329

Nasuwa się kwestja, w jaki sposób obliczyć ludność na podstawie tej tabeli. Odnośna konstytucja²⁾ z roku 1629

¹⁾ Popisanie taksy i wybieranie podymnego podług Constitucii sejm walnego warszawskiego Anni 1629 z kamienic, dworów y domów duchownych Romani et Greci ritus, szlacheckich i miejskich, tak w cyrkule miasta Przemyśla, jak i po przedmieściach będących.

²⁾ Volumina legum, tom III, str. 302.

między innemi powiada, że znaczniejsi kupcy, rzemieślnicy, jak złotnicy, szmuklerze, krawcy, kuśnierze, szewcy, którzy wyrabiają lepsze gatunki obuwia, płacą po 2 złote, przekupki i drobni rzemieślnicy w większych miastach płacili po 30 groszy, w mniejszych po 15 groszy. W Przemyśle płacono po 15 groszy. Wedle tego wykazu 109 chrześcian płaciło po 2 złote, 124 po 15 groszy, 27 po 3 złote. Żydów 19 płaciło po 2 złote, 42 po 15 groszy, 3 po 3 złote.

Po raz pierwszy możemy dokładnie obliczyć ludność żydowską. Rodzin chrześcijańskich wedle tego podymnego było 265×4.8 t. j. 1272 głowy. Rodzin żydowskich 64×4.8 t. j. 307 głów. Ogółem według tego obliczenia Przemyśl po roku 1629 a przed rokiem 1648 liczył 1579 mieszkańców.

Na podstawie tej tablicy możemy w przybliżeniu określić stan materjalny tej ludności. Na 324 rodziny (5 domów kanoników nieotaksowane), 30 płaciło po 3 złote, 128 po 2 złote, zaliczało się zatem do warstwy zamożniejszych mieszczan. 166 płaciło po 15 groszy. Procentowo stosunek ten przedstawia się następująco:

a 3 zł.	%	a 2 zł.	%	a 15 gr.	%
30	9.3	128	39.5	166	51.2

Z powyższego widzimy, że ludność dzieliła się niemal po połowie na bogatszych kupców i rzemieślników, oraz ubogi proletarijat. Zamożnych jest stosunkowo niewielu, stanowią 9.3%. Silniejszy jest stan średnio zamożny 39.5%. Przeszło połowa przypada na ubogą ludność.

Tak układały się stosunki w samym mieście. Natomiast jeśli weźmiemy pod uwagę przedmieścia, to obraz ulegnie wybitnej zmianie. Podatników płacących po 3 złote będzie nadal 30, ale stanowią już tylko 4.1%, płacących po 2 złote 152 — 20.9% po 15 groszy 545 — 75%.

Widzimy więc, że miasto połączone z przedmieściami, daje wybitną przewagę ludności ubogiej. Jest to zupełnie zrozumiałe wobec wiejskiego charakteru przedmieść. Ciekawie przedstawiają się stosunki wśród żydów. Na 64 rodzin żydowskich, 3 płaci po 3 złote, 19 po 2 złote, 42 po 15 gr. Liczebnie wzrosli znacznie, ale ekonomicznie nie wysunęli się jeszcze na czoło, chociaż zamożnych jest już znaczna liczba. Zresztą posiadali umiejętność niepokazywania faktycznego swego majątku, oraz rozmiaru przedsiębiorstwa.

Poprzednie obliczenie odnosi się do terytorjum miasta

objętego murami. Przemysł posiadał jeszcze kilka przedmieść, wcale gęsto zaludnionych, które niewątpliwie utrzymywały z nim stosunki handlowe. Podlegały one kilku jurysdykcjom. Wiadomości o nich są jednakże bardzo fragmentaryczne, tak że nie możemy na ich podstawie odtworzyć całości. Dopiero w wyżej omawianym rejestrze podatkowym, przedmieścia zostały należycie uwzględnione.

Stosując metodę taką, jak wyżej, otrzymamy na poszczególnych przedmieściach następującą ilość mieszkańców:

Przedmieście lwowskie domów	45 × 6 t. j.	279
Ulica na błoniu	„ 27 × 6 t. j.	162
„ naprzeciw murów	„ 69 × 6 t. j.	414
„ Nehrebecka	„ 70 × 6 t. j.	420
„ przed grodzką bramą	„ 26 × 6 t. j.	156
„ Błonie	„ 85 × 6 t. j.	510
Zasanie	„ 81 × 6 t. j.	486

Razem . . . domów 403 × 6 t. j. 2418 głów.

Ogół płacił po 15 groszy. Jedynie 24 po 2 złote. Ogólna cyfra zaludnienia przedmieść jest ciekawa, gdyż dowodzi, że rozwijały się one bardzo żywo, a ludność ich przewyższała ludność miejską. Ogółem w połowie XVII wieku, przed wojnami kozackimi w okresie największego rozwoju, Przemysł wraz z przedmieściami liczył wedle naszych obliczeń 3820 głów. Dodając do tej cyfry liczbę duchownych i zakonników, można bez przesady obliczyć ludność na 4000. Przedmieścia te znajdowały się w ręku duchowieństwa, kapituły grecko- i rzymsko-katolickiej. 21 domów należało do szpitala. Świeckimi właścicielami było miasto i starosta. Charakter ludności rzemieślniczo-rolniczy. Rolniczy jednak, jak na Błoni i Zasaniu, wybitnie przeważał. Jeśli chodzi o największe zaludnienie, to posiadało je Błonie, które znacznie później przekształciło się w samodzielną gminę wiejską. Drugie znaczne przedmieście Zasanie od wieku XVI rozwija się coraz szybciej i dziś stanowi jedno z najsilniejszych przedmieść z widokami pomyślnego rozwoju. Jako rzecz ciekawą, podnieść można brak żydów na przedmieściach. Już to zdaje się potwierdzać poprzedni wniosek o charakterze rolniczym przedmieść.

Charakterystycznym objawem dla pierwszego okresu jest stały wzrost ludności. Wykaz z roku 1521 wymienia 138

właścicieli domów i 68 lokatorów, razem 206 rodzin, liczących 998 głów. W roku 1522 właścicieli domów 124, lokatorów 81, razem 205 rodzin, liczących 984 głowy. Jest to liczba nieco mniejsza, jeśli chodzi o właścicieli domów, większa dla lokatorów; przypuszczać należy, że nie zapisano wszystkich mieszczan. W roku 1629 rodzin 329 liczących 1579 głów. Pozorny ubytek ludności w samym mieście da się wytłumaczyć odpływem ludności na przedmieścia, choćby tylko z braku miejsca wewnątrz murów. Ostatnie dwie cyfry są niezmiernie charakterystyczne, gdyż, jak później zobaczymy, pod koniec XVIII wieku w samym mieście znajdowało się 2902 mieszkańców. Przez półtora wieku ludność powiększyła się zaledwie 107%. Jest to zjawisko anormalne, które musi mieć swe przyczyny zarówno w lokalnych stosunkach, jak i ogólnym położeniu kraju. Słaby przyrost ludności w tym czasie jest zjawiskiem powszechnem na całym obszarze ziem polskich.

Również interesująco przedstawia się ludność żydowska. W roku 1522 między właścicielami domów naliczyłem 5 żydów. W roku 1542 jest już 18 familij, w tem 7 właścicieli domów. W roku 1565 było około 10 właścicieli domów. W roku 1624 wedle lustracji, dokonanej przez Jerzego Dzie duszyckiego, było 33 właścicieli domów, z których 29 płaciło po 4 floreny podatku, czterech po 2 floreny. Wreszcie wykaz z roku 1629 wymienia już 64 rodzin żydowskich. Jest to wzrost stały i znaczny, nie ograniczający się do powiększania się ilości żydów, ale także do rozszerzania się interesów ekonomicznych.

B. Podział zawodowy ludności.

Jeśli chodzi o określenie zawodu ludności, zamieszkującej Przemyśl w omawianym okresie, napotykamy na ogromny brak materiału. Księgi cechowe, mimo, że dochowały się dość licznie, nie posiadają w tym kierunku prawie żadnych informacji. Wykazy szosu i inne źródła, wymieniające czy ilość kamienic, czy rodzin, tylko przy nieznaczącej liczbie podają zawód danego mieszczanina. Spróbujemy na podstawie kilku danych, z różnych lat pochodzących, określić w przybliżeniu charakter społeczny tej ludności.

W roku 1540 na 235 nazwisk, wymienionych w spisie podatkowym, zdołaliśmy ustalić zawody dla 107 obywateli.

Zauważyć przytem należy, że zawody podane są głównie przy lokatorach, jak ich zwano „Ordo inquilinorum“, bardzo rzadko przy właścicielach domów.

Według powyższego wykazu w roku 1540 było:

Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość
kuśnierzy . . .	14	paśników . . .	5	siodlarzy . . .	2
szewców . . .	14	rzeźników . . .	5	łaziebników . .	3
tkaczy . . .	10	rymarzy . . .	5	złotnik . . .	1
słodowników	10	olejarzy . . .	4	kowal . . .	1
piekarzy . . .	9	traczy . . .	3	miecznik . . .	1
bednarzy . . .	7	stolarzy . . .	2	murarz . . .	1
Razem . . .	64		24		9

= 97

Do liczby tej dodać musimy 10 przekupek. Oczywiście wykaz ten nie jest kompletny i nie daje wyobrażenia o składzie zawodowym ludności. Nie tylko brak w nim niektórych zawodów, szczególnie kupców, ale każdy z wyżej wymienionych zawodów miał napewno liczniejszych przedstawicieli. Jest to przecież zaledwie połowa ogólnej liczby rodzin.

Już w kilka lat później) dowiadujemy się, że Petrus Italus, murator, pracujący przy budynkach miejskich, ma do pomocy 9 czeladników i uczniów.

Następna informacja pochodzi z roku 1542¹⁾). Mianowicie w inwentarzu dóbr starostwa przemyskiego z tegoż roku znajdujemy wymienione obowiązki miasta i rzemieślników wobec zamku. Inwentarz wymienia:

szewców 17

rzeźników 8

piekarzy 8

rybaków 9.

Jest niewątpliwie rzeczą pewną, że wykaz ten jest bardzo niekompletny, gdyż jak z poprzedniego zestawienia wynika, istniały i rozwijały się inne rzemiosła.

¹⁾ Księga rachunków miejskich 1514—1548, str. 177—176.

²⁾ „ „ „ 1514—1561, „ 269.

Wykaz obywateli, pochodzący z roku 1565, podaje nam następujące dane:

Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość
słodowników	17	piekarzy . .	4	łaziebnik . .	1
szewców . .	13	młynarzy . .	3	aptekarz . .	1
krawców . .	13	kowali . .	3	blacharz . .	1
bednarzy . .	12	siodlarzy . .	2	murarz . .	1
złotników . .	7	rybaków . .	2	mydlarz . .	1
kuśnierzy . .	6	tracz . . .	1	miecznik . .	1
rzeźników . .	5	tkacz . . .	1	handlarz . .	1
Razem . . :	73		16		7

= 96

Wykaz z roku 1565 podaje, jak wiemy, 376 rodzin, tymczasem zawodów podano zaledwie przy 97 rodzinach. Wymienia do 21 zawodów, choć jak później zobaczymy, liczba zawodów była znacznie większa. Również i ilość poszczególnych rzemieślników trzeba znacznie powiększyć. Możemy sprostować dane odnoszące się do ilości kowali, ponieważ w księdze cechowej z r. 1577¹⁾, znajdujemy „Regestr młodszych kowali“. Jest ich 12, a nie trzech.

Późniejsze wiadomości o zawodach, którym się oddawała ówczesna ludność, mamy z lat 1611 i 1630.

Z roku 1611²⁾ dochował się „Regestr Strasnego“. Wymienia on 311 nazwisk, zaś przy 150 nazwy rzemiosł, którym się trudnili. Były one następujące

Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość
handlarzy . .	32	sukienników	3	płócienników	2
przekupek . .	29	cyrulików . .	3	siodlarzy . .	2
krawców . .	15	rzeźników . .	3	piekarzy . .	2
szewców . .	7	murarzy . .	3	mydlarzy . .	2
kuśnierzy . .	7	ludwisarzy . .	2	doktorów . .	2
aptekarzy . .	6	piwowarów . .	2	stolarz . . .	1
bednarzy . .	5	ślusarzy . .	2	cieśla . . .	1
rymarzy . .	5	paśników . .	2	miechownik .	1
złotników . .	4	malarzy . .	2		
mieczników .	3	kotlarzy . .	2		
Razem . . :	113		24		13

= 150

¹⁾ Cech kowalski 1557—1694, str. 1.

²⁾ Ks. rach. m. 1611—1612, str. 1—9.

Ogółem wymieniono 150 rzemieślników. Rodzajów rzemiosł jest 28. Występują tu już w większej ilości zawody szlachetniejsze, jak złotnicy, miecznicy, ludwisarze itd. Pełne ilości podane są tylko przy handlarzach i przekupkach, gdyż od nich pobierano specjalny podatek. Inne są oczywiście niezupełne. Jest to przecie zaledwie połowa wymienionych rodzin. Niemal zupełny brak kupców, z wyjątkiem aptekarzy i sukienników.

W księdze poborów № 17 znajduje się wykaz szosu z roku 1620, ściąganego od rzemieślników. Niestety nie mamy podanej liczby rzemieślników, tylko sumę wpłaconego podatku. Ogółem rzemieślnicy wpłacili 375 złotych. Na podstawie wykazu szosu z Rzeszowa, gdzie obok sumy podano ilość rzemieślników, jak również na podstawie późniejszych danych przemyskich, można wnosić, że wszyscy płacili po złotemu, zatem że liczbę 375 złotych można uważać za odpowiadającą ilości rzemieślników.

Pełniejsze dane i jak się zdaje zupełne, przynajmniej odnośnie do zawodów, które podaje, przynosi nam „Inquisitio ex parte artificum“ z r. 1630 ¹⁾. Według tego rejestru było: ²⁾

L. p.	Nazwa zawodu	Ilość	a zł.	L. p.	Nazwa zawodu	Ilość	a zł.
1	kuśnierzy lepszych	3	2	16	rzeźników . . .	10	2
2	„ gorszych	4	1	17	safianników . . .	6	2
3	czapników . . .	6	1	18	szewców	10	1
4	handlarzy . . .	18	1	19	złotników . . .	3	2
5	piwowarów . . .	18	1	20	konwisarzy . . .	2	1
6	chirurgów . . .	4	2	21	malarzy	2	1
7	tkaczy	7	1	22	kowali	5	1
8	rymarzy	6	1	23	ślusarzy	6	1
9	siodlarzy	3	1	24	kotlarz	1	1
10	miechownik . . .	1	1	25	mieczników . . .	3	1
11	garncarzy	5	1	26	tokarzy	3	1
12	bednarzy	7	1	27	blacharz	1	1
13	stolarzy	3	1	28	piekarzy	5	2
14	kołodziejów . . .	3	1	29	krawców lepszych	4	2
15	stelmachów . . .	2	1	30	„ gorszych	15	1
31	słodowników . . .	4	2	32	murarzy , . . .	5	1
33	mydlarz	1	1				
Razem		95				79	

= 174

¹⁾ Akta radzieckie, 1609—1631, str. 1158—1159.

²⁾ Porządek rzemiosł podajemy wedle dokumentu.

Jest to najpełniejszy wykaz rzemieślników, jaki możemy podać. Wymienia on 174 rzemieślników, liczbę zatem jak dotąd największą. I ona jednak nie zdaje się być zupełną. W wykazie tym czytamy „Cingulatores non sunt in civitate”. Toż samo o iglarzach. Tymczasem w poprzednich wykazach występowali zarówno iglarze jak paśnicy.

Ciekawy jest on także i z tego względu, że podaje, które rzemiosła podlegały wyższemu opodatkowaniu, a zatem dawały wyższe dochody. Po 2 złote płacili: kuśnierze „preciosores pelles laborantes”, chirurdzy, rzeźnicy, safjannicy, złotnicy, piekarze i krawcy „serico laborantes”. Inni po złotemu.

Również i w tym wykazie uderza brak kupców, chociaż w Przemyślu istnieli, posiadali znaczne majątki i sklepy n. p. sukiennicze. Wreszcie i w księgach cechowych znajduje się nieco materiału, który pozwala na uzupełnienie poprzednich cyfr. I tak w księdze cechu kuśnierzy znajdujemy wykaz mistrzów tego cechu z roku 1599. Wyliczono ich tam 10.

Pewne dane zebrać można z księgi uczniów cechu chirurgów. W roku 1587 przyjęto jednego ucznia, 1588 dwóch, jeden Niemiec, drugi gdańszczanin, w roku 1592 trzech, w 1593 dwóch, w 1595 dwóch, w 1596 trzech, w 1599 trzech. W ciągu lat 12 przyjęto do cechu chirurgów 17 uczniów. Wskazuje to na znaczny rozwój i żywotność tego cechu, skoro nawet obcy przybywali na naukę.

Mistrzów cechu siodlarzy, rymarzy i miechowników było 19. W tem 10 rymarzy, 5 siodlarzy i 4 miechowników. Są to dane niewątpliwie bardzo skąpe. Biorąc jednakże jeszcze pod uwagę księgi testamentowe, w których znajduje się trochę inwentarzy po zmarłych kupcach, handlujących suknem, oraz księgi innych cechów, które dowodzą istnienia innych rzemiosł, można zupełnie pewnie wnosić o charakterze ludności zamieszkującej Przemyśl. Była to ludność rzemieślniczo-kupiecka. Uprawa roli nie miała żadnego znaczenia. Z kilku lakonicznych wzmianek przypuszczać można, że dużą rolę odgrywali piwowarzy, podobno w Przemyślu bardzo liczni.

¹⁾ Cech krawiecki 1592—1834, str. 10.

²⁾ Cech rymarski 1619—1731, str. 3.

Stan kupiecki musiał być również bardzo liczny i za-
możny, jak świadczą o tem wspomniane testamenty, które
mają tę zaletę, że wymieniają niejednokrotnie wartość
i ilość materiału, znajdującego się w sklepie po śmierci
właściciela. Tak na przykład w roku 1548 oceniono wartość
sklepu sukienego na 376 flor. 6 groszy. Inny sklep sukieny
z tegoż roku na 421 flor. 26 gr. W roku 1594 sklep sukieny
otaksowano na 536 flor. 7 gr, w roku 1589 na 335 flor. 12 gr.
Wreszcie z roku 1613 dochował się cenny „Inventarium pan-
norum post olim Adalberthum Helczner derelictorum con-
scriptum“. Pozostawił on sukna na 3368 zł 12 gr. Inwenta-
rzem tym zajmujemy się bliżej. Helczner posiadał w mieście
dwa sklepy, nazwano je w inwentarzu sklep i sklepik. W skle-
pach tych znajdowały się sukna różnorakiego rodzaju, od
najdroższych do najtańszych, krajowe i zagraniczne. Były
tam różnokolorowe Faylendische, brunatne, zielone, lazuro-
we, błękitne, czarne i inne, breklesty w różnych gatunkach,
karazje, „baie“ wielokolorowe, między nimi włoskie czer-
wone po 40 groszy łokieć. Dalej sukna morawskie, zwane
„hołomunieckie“, wiele gatunków kiru, między nimi lwow-
skie. Jest nawet nieco sukna luńskiego czyli londyńskiego,
bardzo drogiego, bo łokieć po 56 groszy.

Inwentarz ten świadczy dobitnie o istnieniu dużych
sklepów sukienych, z których płynęły znaczne zyski. Księgi
testamentowe zawierają najwięcej inwentarzy tych właśnie
sklepów.¹⁾

Z innych wymienić możemy wartość sklepu aptekar-
skiego, ocenionego na 376 florenów 14 groszy, oraz sklepu
mieszanego z roku 1589, ocenionego na 230 florenów 2 gr.
Biorąc pod uwagę obydwie tabelki oraz te dane, zaczerp-
nięte z innych lat, których tam nie mogliśmy wpisać ze
względów metodycznych, spróbujemy obliczyć ilość rzemioł
którym się ludność oddawała.

R z e m i o ś l a :

1) szewcy	5) tkacze
2) krawcy	6) złotnicy
3) kuśnierze	7) młynarze
4) bednarze	8) piekarze

¹⁾ Testamenty 1544—1597, str. 897, 831, 86, 1033, 994.

9) rzeźnicy	20) miecznicy
10) siodlarze	21) czapnicy
11) rymarze	22) garbarze
12) miechownicy	23) cyrulicy
13) kowale	24) chirurdzy
14) paśnicy	25) konwisarze
15) stelmachowie	26) malarze
16) tracze	27) stolarze
17) blacharze	28) cieśle
18) murarze	29) olejarze
19) mydlarze	30) ślusarze

Handel:

31) kupcy	33) przekupki
32) handlarze	34) aptekarze

Ogółem liczba wszystkich rodzajów rzemiosł i handlu dochodzi do pokaźnej cyfry 34. Do przemysłu doliczyćby jeszcze można produkcję cegieł i wapna, która znajdowała się zarówno w ręku miasta, jak i prywatnych właścicieli, wreszcie produkcję wosku. Przez to zestawienie obraz społecznego położenia ludności staje się pełniejszym.

Dobrobyt:

Silniej jeszcze ówczesny dobrobyt przebiega się z majątków, zostawionych w gotówce i cennych przedmiotach. N. p. „Inventarium rerum Venceslai apothekarii“ z r. 1583. Zostawił złp 118 i 18 czerwonych złotych. Z cennych przedmiotów zostało 10 dziesiątków pacierzy koralowych, każda dziesiąta gałeczka srebrna pozłacana, 30 sztuk koralu, sygnet złoty z herbem, 5 pierścieni złotych, 3 kubki z hebanu (kraje pozłacane), Agnus Dei oprawiony w srebro, 12 łyżek srebrnych (pozłacane gałki na końcach). Przytoczę jeszcze inwentarz z r. 1619. W gotowiznie zostawiono 1000 czerwonych złotych, czwartaków „starych groszów“ na 500 złotych, 20 grzywien srebra po złotych 9 t. j. 180 złotych, złota w łańcuszkach i pierścieniach na 200 czerwonych złotych, cyny 3 cetnary i wiele naczyń codziennego użytku, ocenionych na 200 złotych. W inwentarzu z roku 1626 znajdujemy gotowizny 1280 złotych, z roku 1632 gotowizny 3624 złotych, pierścień z djamentem i inne drogocenne przedmioty.

Inwentarzy tych, świadczących o dobrobycie ówczesnych mieszczan, możnaby przytoczyć znacznie większą ilość. Bogaci byli również w sprzęty codziennego użytku, ubrania, pościel itd. W inwentarzu z roku 1556 znajdujemy następujące przedmioty:

1) szubę lisami podbitą wartości	11 flor. — gr.
2) suknię	6 " — "
3) kitlik długi	1 " 18 "
4) suknię purpurową z aksamitu wartości	6 " — "
5) letniczek czerwony	" — " 20 "
6) cztery obrusy	" 2 " 18 "
7) sześć prześcieradeł	" 2 " — "
8) pięć poszew wielkich	" 2 " 12 "
9) ośm poszewek małych	" 2 " — "
10) trzy krótkie koszule	" 1 " 6 "
11) jedna długa koszula	" — " 15 "
12) sześć fartuchów	" 1 " 22 "
13) sześć ręczników	" — " 6 "
Razem	37 flor. 21 gr.

Z naczyń codziennego użytku: 7 mis cynowych, 2 przystawki, konew półgarncowa, 2 kwarty, 8 mis drewnianych, 55 talerzy, 12 łyżek, 7 warzoch, 2 konwie malowane, 1 miednica.

Podajemy jeszcze inwentarz bielizny i pościeli:

- 8 pierzyn i pierzynek
- 2 poduszki
- 23 poszew różnego rodzaju
- 8 prześcieradeł
- 5 obrusów
- 5 ręczników
- 17 koszul
- 3 fartuchy.

Kobierce i inne ozdoby mieszkań spotykamy bardzo rzadko, ale i one znajdują się, jak na przykład w testamencie Stanisława Brzyka (1589 str. 999), wymieniono kobierców i „śliaków“ sukiennych na ściany dwa, kobierców tureckich również dwa.

Dobrobyt materialny pociągał za sobą dążenie do oświaty i kultury. Nie rzadko po śmierci mieszczanina wymieniano w inwentarzu książki, które zostawiał.

Biblioteka Dobrostańskiego (1573, str. 483) liczyła 110 tomów. Są to przeważnie dzieła o treści prawniczej. Kilka ciekawszych wymieniamy:

Kodeks Justiniani Imperatoris.

Iuris utriusque methodica traditio.

Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae.

Statuta Serenissimi Domini Sigismundi I Regis Poloniae.

Wyznanie wiary zboru wileńskiego.

Żywot Stanisława, biskupa krakowskiego.

Biblia Święta.

Dialogi Lucjana z Samosaty.

Chronologia historie Herodoti.

Proroctwa Metodjusza świętego biskupa.

W księgozbiorze Lochmana (rok 1584, str. 867), liczącym 20 dzieł, znajdujemy między innemi Zwierciadło saskie i Metamorfozy Owidjusza.

Rydlicz Marcin (1585, str. 926) zostawia 14 ksiąg przeważnie niemieckich.

Stanisław Brzyk (1589, str. 1001) zostawia 22 księgi. Księgi te były często oprawiane w skórę i widocznie przywiązywano do nich większe znaczenie, skoro wyliczano je tak dokładnie w testamentach.

W wielu inwentarzach spotykamy przybory wojenne, jak szable, szyszaki, pancerze, nieraz nawet większej wartości. (Testament wspomnianego Lochmana).

Również i urządzenie wewnętrzne domów, mimo że nie było wspaniałe, świadczy o dobrobycie. Wokoło izby stały ławy, nieraz suknem obite, krzesła i stoły. Za pewnego rodzaju ozdobę mieszkań służyły skrzynie, często malowane.

Obrazów naogół nie spotykamy. O ile się znajdują, to są to przeważnie wizerunki świętych. Podnieść jeszcze należy, że mieszkania były naogół przestronne, składające się z kilku izb. Nie spotykamy żadnych wzmianek o tem, że ludzie mieszkają w piwnicach, jak to będzie miało miejsce w XVII i XVIII wieku.

Podobnych inwentarzy, różniących się ilością posiadanych sprzętów, jest dość dużo. Świadczą one, że naogół mieszczaństwu w omawianym okresie powodziło się dobrze. Są dostatecznie zaopatrzeni w przedmioty codziennego użytku. Bogaci posiadają nawet znaczne sumy, bądź w kosztownościach, bądź w pieniądzach.

Ciekawe są te cenne przedmioty, jak n. p. łyżki srebrne i złote sygnety z herbami. Widocznie dostawały się do rąk mieszczan drogą zastawu. Świadczyłoby to o pożyczkach, zaciąganych przez szlachtę u mieszczan, rozporządzających znacznieszą gotówką.

Z wojnami kozackimi kończy się okres rozwoju i świetności miasta. Testamenty, jak później zobaczymy, różnią się wybitnie od wyżej przytoczonych. Mieszczanie w XVI wieku zostawiali majątek naogół nieobdłużony, w XVII i XVIII wieku stosunki uległy gruntownej zmianie. Długi, zastawy kosztowności, wyderkaffy znajdują się w wielu testamentach. Tą właśnie drogą majątek nieruchomy mieszczan przechodził w ręce szlachty i duchowieństwa. Wybuch długoletniej wojny kozackiej spowodował złą konjunkturę gospodarczą. Zamarły niemal zupełnie targi i jarmarki, z których miano przedtem znaczne zyski. Mieszczaństwo gnębione ciężarami ubożało coraz bardziej i przez długi dziesięć lat nie mogło odzyskać przodującego stanowiska w mieście. Osłabienie gospodarcze mieszczaństwa przypadło na czasy, w których nabierał znaczenia inny czynnik gospodarczy, żydzi. Mieszczanie, pogrążeni nadto w walkach wewnętrznych, nie byli w stanie podjąć z nimi energicznej walki. Żydzi coraz skuteczniej opanowali nie tylko handel, ale i rzemiosła, i, nie zwracając uwagi na protesty cechów, wykonywali rzemiosło pokątnie. Trzeba z góry powiedzieć, że w walce tej mieszczanie ulegli. Żydzi z końcem XVII wieku w samym mieście mieli przewagę nie tylko liczebną, lecz i ekonomiczną, podczas gdy z początkiem XVI wieku liczyli 50 głów i nieodgrywali żadnej roli.

ROZDZIAŁ II.

Ludność od roku 1648—1798.

Podobnie jak dla innych miast ziem polskich, wojny kozackie, szwedzkie i moskiewskie były dla Przemyśla okresem przełomowym. Dotąd dobrze rozwijające się miasto szybko chyli się ku ruinie i wyludnieniu. Bezspornie, że odgrywały tutaj rolę i inne czynniki, niewątpliwie jednak tyloletnie wojny przyczyniły się do jego upadku, zwłaszcza do zmniejszenia się liczby ludności w okresie samych wojen, a później bardzo powolnego przyrostu. Dużą rolę odgrywały tutaj klęski elementarne i warunki zdrowotne, w jakich żyła ówczesna ludność.

W poprzednim okresie ludność polska miała znaczną przewagę, obecnie schodzi na plan drugi. Handel i rzemiosło wymyka się z rąk chrześcijańskich, a miejsce bogatych rzemieślników zajmują, jak ich współcześnie nazwano, „charłacy“. Biedne miasto nie mogło zachęcać do osiedlania się obcych przybyszów, a z powodu złych warunków ekonomicznych przyrost naturalny ludności był nieznaczny.

Dane statystyczne z tego okresu są nieliczne, a te, które się dochowały, pozwalają tylko na przypuszczalne obliczenia ludności. Wszystkie wykazy podatkowe, pochodzące z czasów największego nasilenia wojennego, rozpatrywać będziemy w porządku chronologicznym. Pochodzący z roku 1650 „Regestr mieszczan przemyskich“¹⁾ wymienia 170 mieszczan czyli około 730—750 głów. Oczywiście nie jest to liczba domów i kamienic, ale ilość rodzin, które w tym cza-

¹⁾ Materiały statystyczne 1650, str. 5—10. Regestr nie uwzględnia zupełnie rodzin żydowskich.

się pozostały w mieście. Niemniej ciekawe a uzupełniające cyfry z roku 1650 podaje „Regestr wybierania półtrzecia poboru, uchwalonego w roku Pańskim 1651“¹⁾). Wymienia on 171 domów zamieszkałych, oraz 37 określonych jako „de-lata“, 37 domów zatem stało pustką.

Różne ilości kamienic podają spisy z roku 1655²⁾). Jeden wymienia 153 kamienic, w nich 180 rodzin czyli około 800 dusz, drugi 151 kamienic, w nich 223 rodzin czyli około 1000 głów, trzeci wreszcie wymienia 119 kamienic i zawiera ciekawą adnotację: „Wał od Fary, wszyscy pouciekali, pustki“.

Z roku 1660 mamy wykaz kamienic, domów i dworów, należących do mieszczan, szlachty i duchowieństwa. Zaznaczono również, które grunty stały pustką. Wedle tego wykazu było domów mieszczańskich 21, szlacheckich 29, duchownych 10. Nie stwierdziłem właścicieli przy 36 domach z powodu zupełnego zniszczenia dokumentu. Ogółem domów chrześcijańskich było 96.

Z tego samego roku posiadamy wykaz domów żydowskich, zawierający 85 numerów, 191 gospodarzy. Zdajemy sobie dokładnie sprawę z trudności jakichkolwiek obliczeń na tak kruchej podstawie. O ile poprzednie obliczenia miały wiele prawdopodobieństwa, to w tym wypadku nawet o to silić się nie można. Pozatem wszystkie dane odnoszą się do terytorjum samego miasta, nie mamy żadnych wykazów przedmieść. Obliczenia byłyby bardzo hipotetyczne i niezupełne. Dlatego nie próbujemy na tej podstawie przeprowadzać jakichkolwiek obliczeń, tem bardziej, że około roku 1668 mamy pewniejsze dane. Jest to „Popisanie podymnego wedle Konstytucji Anni 1668 z kamienic, domów, dworów szlacheckich, miejskich i duchownych, Romani et Graeci Ritus, tak w cyrkule miasta Przemyśla, jak i po przedmieściach będących“³⁾). Podaje dokładnie, ile rodzin mieściło się na każdej ulicy, zaznacza również, do kogo dana kamienica należy, co w tablicy uwzględniliśmy. Nie wymienia zupełnie ani liczby domów ani rodzin żydowskich. Natomiast tak, jak wykazy z okresu pierwszego, podaje wysokość wpłaconego podatku.

¹⁾ Ks. Rach. miejskich 1651, str. 13 - 18.

²⁾ „ „ „ 1655, str. 1—7.

³⁾ „ „ „ 1655, str. 7—11.

⁴⁾ Osobny fascykuł bez sygnatury.

Dane z podymnego przeniesione na tablicę:

Nazwa ulicy	miejsk.	szlach.	duchow.	razem	a 3 zł.	a 2 zł.	a 15 gr.
Rynek	18	8	1	27	12	15	—
Lwowska	43	7	2	52	2	31	19
Z rynku ku kościołowi Jez.	3	—	1	4	—	2	2
Ulica ku Karmelitom . .	5	—	1	6	—	—	6
Władyczne	15	—	5	20	—	—	20
Ulica do kościoła katedraln.	2	2	3	7	—	—	7
Grodzka	9	1	1	11	1	5	5
Z rynku ku kościołowi . .	7	1	—	8	—	6	2
Mostowa	17	2	—	19	1	12	6
Wodna	30	4	—	34	3	23	8
Walnica	17	2	1	20	—	2	18
Z rynku do żydów	5	—	—	5	—	5	—
Od Franciszkanów do żyd.	3	—	—	3	—	—	3
Miedzy żydami	5	—	—	5	—	2	3
Walnica	23	—	—	23	—	—	23
Razem	202	27	15	244	19	103	122

Jeśli zastosujemy analogiczną metodę, jak poprzednio, to otrzymamy $244 \times 4\frac{1}{3} = 1049$ głów chrześcijańskich. Obliczenie to jest niestety niekompletne, gdyż nie znamy ilości rodzin żydowskich. Możemy je jednak uzupełnić na podstawie wykazu z roku 1671. Znajdujemy tam 63 domy żydowskie drugiej lub trzeciej kategorii. Omawiany wykaz jest niewątpliwie robiony tuż przed rokiem 1671. Zatem 63 domy żydowskie możemy przyjąć jako pewne. Jak poprzednio widzieliśmy, w jednym domu mieściło się zwykle 1–3 gospodarzy. Przyjmując przeciętnie na dom dwu gospodarzy, otrzymamy $126 \text{ rodzin} \times 4\frac{1}{3} = 541$ mieszkańców. Razem więc w mieście znajdowało się 1590 ludzi. Ludność więc powiększała się stale, ale bardzo powoli, łącznie z przedmieściami nie dochodziła jeszcze do cyfry z przed wojen kozackich.

Położenie materialne ludności, oceniane na podstawie wpłacanego podatku, nie wykazuje wybitniejszych zmian. Jednakże biorąc pod uwagę spadek wartości pieniądza, łatwo zauważymy, że suma wpłacanego podatku posiada war-

tość faktycznie znacznie mniejszą. Procentowo stosunek ten przedstawia się następująco:

a 3 zł	$\frac{0}{100}$	a 2 zł	$\frac{0}{100}$	a 15 gr	$\frac{0}{100}$
19	7·8 $\frac{0}{100}$	103	42·2 $\frac{0}{100}$	122	50 $\frac{0}{100}$

Obliczenie to odnosi się wyłącznie do chrześcijan. Danych dla żydów nie posiadamy

Ilość domów i ludności na przedmieściach przedstawia załączona tabelka:

Nazwa przedmieścia	miejsk.	kośc.	szlach.	razem	a 3 zł.	a 2 zł.	a 15 gr.
Lwowskie	30	3	—	33	—	—	33
Ul. Nehrebecka	17	19	—	36	—	—	36
Podgórze	—	33	—	33	—	—	33
Przed grodzką bramą	—	22	—	22	—	—	22
Zasanie	49	12	—	61	—	11	51
Ku Błoniu	23	2	—	25	—	2	23
Naprzeciw murów	22	17	—	39	—	3	36
Razem	141	108	—	249	—	16	233

Ilość domów na przedmieściach wynosiła 249. Były to przeważnie domy należące do miasta i kościoła. Szlachta nie posiadała tam żadnej własności. Wiele z tych domów należało do szpitala, tworząc widocznie jego uposażenie.

Trzymając się uzasadnionej we wstępie metody, przyjmujemy na jedną rodzinę 5 głów. Otrzymamy zatem $249 \times 5 = 1245$ ludzi. Wedle tych obliczeń Przemyśl wraz z przedmieściami miał 2835 mieszkańców.

Procentowo stosunek wpłacanego podatku przedstawia się następująco:

a 3 zł	$\frac{0}{100}$	a 2 zł	$\frac{0}{100}$	a 15 gr	$\frac{0}{100}$
—	—	16	4·6	233	95·4

Była to ludność uboga, z której zaledwie kilka jednostek mogło płacić wyższy podatek.

Ciekawe jest zestawienie ilości domów i mieszkańców na przedmieściach w roku 1629 i 1668:

Nazwa przedmieścia	ilość domów		ilość mieszkańców		Proc. spadek liczby ludn.
	1629	1668	1629	1668	
Lwowskie	45	33	270	165	38·9
Ulica ku Błoniu	27	25	162	125	22·8
Naprzeciw murów	69	39	414	195	52·9
Ulica Nehrebecka	70	36	420	180	57·1
Przed grodzką bramą	26	22	156	110	29·5
Błonie	85	85	510	425	16·7
Zasanie	81	61	486	305	37·2
Razem	403	301	2418	1505	37·7

Tablica ta wymaga pewnych objaśnień formalnych. Wykaz z roku 1668 nie ma danych, odnoszących się do Błonia, wymienia natomiast przedmieście Podgórze, które dotychczas w źródłach nie występowało. Chcąc uzyskać porównanie między przedmieściami, występującymi w obu wykazach, usunęliśmy Podgórze z roku 1668, natomiast wstawiliśmy Błonie z roku 1629.

Jak widzimy, na wszystkich przedmieściach zmniejszyła się zarówno i ilość domów, jak i mieszkańców. Łatwo to wytłumaczyć przedewszystkiem wojnami. Podczas wojen kozackich i szwedzkich miasto było oblegane przez Kozaków, Szwedów i wojska Rakoczego. Nie zdobyły go ani razu, przedmieścia zaś padały zawsze ich ofiarą. Wystarczy samo zestawienie kronik tych walk:

W roku 1648 kozacy pod wodzą pułkownika Kapustyńskiego podchodzą pod miasto. Pierwszy opór stawiają mieszkańcy przedmieścia Błonia.¹⁾ W roku 1656 generał Douglas usiłował zdobyć miasto. Podczas tego oblężenia Zasanie zostało zniszczone...²⁾

W roku 1657 wojska Rakoczego niszczą gruntownie przedmieście lwowskie i Zasanie.³⁾ Nic zatem dziwnego, że ludność na przedmieściach zmalała w tych gorących czasach o 48·9%.

Również wybitnej redukcji uległa liczba domów. Szczególnie ucierpiały domy, leżące naprzeciw murów miejskich. Znikło 30 domów. Ulica Nehrebecka straciła 34 domy. Sto-

¹⁾ Dokładny opis u Hausera. Monografia Przemyśla, str. 126.

²⁾ Ibidem str. 128—129.

³⁾ Ibidem str. 130—131.

sunkowo nie wiele ucierpiało Zasanie, ma mniej tylko 20 domów. Aż do końca istnienia Rzeczypospolitej przedmieścia nie uzyskały ani dawnej liczby domów ani mieszkańców.

Jeśli chodzi o liczbę domów w mieście, to najdokładniejsze dane zawiera rewizja miasta Przemyśla z r. 1661. Wylicza domów zamieszkałych 285, placów pustych 37. Ulica Karmelicka również opustoszała. Domy dzielą się na 5 kategorii podatkowych: I—45, II—54, III—67, IV—57, V—62.

Obliczenie ludności z początkiem XVIII wieku napotyka na znaczne trudności. Wprawdzie posiadamy „Regestr z rewizji w mieście Przemyślu na pogłównie na Radzie Warszawskiej uznane do płacenia ad proportionem taryffae Anni 1676, przez panów ławników, przysiężnych do wypłacenia otaksowany“.¹⁾ Regestr ten wymienia kamienice i domy chrześcijańskie, oraz ilość dzieci dorosłych w rodzinie, dzieci zaś nieletnie do lat 10-ciu pomija zupełnie. Wedle tego rejestru było w mieście kamienic i domów chrześcijańskich 115. Liczbę tę uzupełnić musimy domami żydowskimi. W roku 1660 było, jak wiemy, 85 kamienic, zaś wedle Protokołu Odmian z roku 1798 96 kamienic. Dla początku XVIII stulecia przyjmujemy 90 domów. Razem zatem w roku 1717 mogło być około 205 domów.

Przedewszystkiem obliczymy ludność na podstawie rejestru z roku 1717. W tych 115 domach mieściły się 652 głowy bez nieletnich dzieci. Przyjmując na nieletnie dzieci 20%, co we wstępie uzasadniliśmy, otrzymamy 787 głów. Na każdy dom przypadało średnio 8·5. Obliczenie to odnośnie do ludności chrześcijańskiej nie budzi większych zastrzeżeń. Dla obliczenia ludności żydowskiej przyjmiemy inną metodę. Poprzednio przyjmowaliśmy na jedną rodzinę 4·3 głowy. Z wykazu zaś z roku 1660 wynika, że w 85 domach mieściło się 191 rodzin. Jeżeli zatem przyjmiemy, że w 90 kamienicach było 201 rodzin, to otrzymamy 864 głów żydowskich. Razem więc ludność Przemyśla z początkiem XVIII wieku liczyła 1651 głów.

Uderza nieznaczna wprawdzie przewaga ludności żydowskiej. Pozornie mogło by się wydawać, że jest to wynik fałszywego obliczenia. Jak jednak zobaczymy z Protokołu

¹⁾ Księga podatkowa 1708—1748, rok 1717, str. 11—20.

Odmian, który jest przecież dokładną konskrypcją ludności, chrześcijan było 1416, żydów 1486.

Inne rejestry podatkowe z pierwszej i drugiej połowy XVIII wieku, jak n. p. registr z roku 1736, 1770, 1771, 1773 zawierają również tylko liczbę domów chrześcijańskich, nie przekraczają jednak 115 numerów. Pod względem ekonomicznym położenie ludności było wprost opłakane. W ogromnej masie byli to zarobnicy, albo bardzo ubodzy rzemieślnicy. Kupców i handlarzy między nimi prawie nie było. Już w tym registrze kucharek, szynkarek, zarobnic, komorników, słowem proletariatu miejskiego, żyjącego w ciężkich warunkach, jest bardzo wiele. Nie jesteśmy w stanie określić, ile n. p. ludzi zajmowało jedną izbę. Nie wiemy również, jak wielką ta izba była. Wiemy natomiast, że 9 rodzin mieszkało w piwnicy, co świadczy o braku dobrego pomieszczenia i o ubóstwie. Właśnie tylko nieodpowiednimi warunkami ekonomicznymi i higienicznymi można wytłumaczyć tak nikłą ilość dzieci, boć przecie w registrze z roku 1717 dzieci powyżej lat 10 jest zaledwie 50.

Dokładnie obliczyć możemy ludność miasta pod koniec XVIII wieku. Dochował się bowiem „Protokół odmian miasta Przemyśla z roku 1798. Zawiera on wszystkich mieszkańców bez względu na narodowość, wyznanie, płeć i wiek. Notuje 1-o nazwisko właściciela kamienicy i jego rodzinę, 2-go służbę, 3-o lokatorów ze służbą, 4-o zawód, 5-o skąd pochodzą. Ta pozycja jest dość ciekawa, bo odróżnia 1-o tu-tejszych, 2- galicjan, 3-o pochodzących z innych miast Polski, 4-o obcokrajowców. Rzadko notowano zawód właściciela kamienicy, nie zaznaczono także ani narodowości, ani wyznania.

Na podstawie tego protokołu możemy dokładnie oznaczyć liczbę ludności żydowskiej, natomiast określenie liczby ludności ruskiej jest niemożliwe.

W samym mieście znajdowało się 2902 głowy. Głów żydowskich było 1486, chrześcijańskich 1416. W samym mieście nieznacznie przeważał element żydowski. Domów i kamienic było 262, w tem placów pustych 10, budynków publicznych 10. Zamieszkałych domów zatem było 242. Przeciętnie więc na jeden dom wypadało 12 głów. Własność nieruchoma przedstawiała się następująco:

1) domów miejskich . . .	97
2) „ szlacheckich . . .	21
3) „ kościelnych . . .	24
4) „ żydowskich . . .	98
5) placów pustych . . .	10
6) budynków publicznych . . .	10
Razem domów . . .	260

Największą własność nieruchomą posiadali żydzi, szczególnie zaś uderza zmniejszanie się własności mieszczańskiej. Ostatni wykaz domów z wieku XVI podaje ich 236, a w tej liczbie, jak widzieliśmy, co najmniej 200 domów mieszczańskich. Dwa wieki zupełnie zmieniły stan posiadania, który z rąk mieszczan przeszedł do szlachty, duchowieństwa, a przedewszystkiem do żydów. Zresztą nie tylko własność nieruchoma zmieniła właścicieli, ale i skład narodowościowy i wyznaniowy uległ gruntownym przeobrażeniom. Wojny jak niemniej zgubna polityka szlachty wobec miast nie pozwoliła na wytworzenie się silnego politycznie i gospodarczo stanu mieszczańskiego, co zarówno już w omawianym okresie, jak i w przyszłości, wydało fatalne rezultaty. To, co wykazaliśmy na dziejach Przemyśla, w większym lub mniejszym stopniu odnieść można do wszystkich niemal miast polskich.

Niezmiernie interesująco przedstawia się liczba rodzin. Rodzin żydowskich było 404, liczących 1426 głów, w czym tylko 60 głów przypada na służbę żydowską i samotnych. Przeciętnie na jedną rodzinę żydowską przypadało nieco mniej niż 3·5 osób. Faktycznie jednak, jeśli weźmiemy pod uwagę rodzinę żydowską wraz ze służbą chrześcijańską, to była ona znacznie liczniejszą. Inaczej układały się stosunki u chrześcijan. Rodzin chrześcijańskich było 224, liczących 862 głowy. Reszta w ilości 554 głowy przypada na służbę i samotnych. Na każdą rodzinę chrześcijańską bez służby wypadało 3·6 głów. Z tego zestawienia widać, że żywioł żydowski, jako osiadły, miał znaczną przewagę. Ilościowo nie uwydatniała się ona tak silnie, jak w stosunku rodzin. Liczebną przewagę ludności chrześcijańskiej dawała służba domowa, ekonomicznej przeciwwagi nie było żadnej. W miejscu było zawodowo czynnych 1151 osób, a ich podział na zawody przedstawiał się następująco:

Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość
handlarze. . .	114	kowale. . .	2	zarobnicy. . .	60
kupcy . . .	13	bednarze . .	2	kapitałiści . .	4
szynkarze. . .	23	malarze . . .	2	właściciele	
				ziemscy . . .	11
pośrednicy . .	5	zegarmistrze	2	duchowni . . .	28
faktorzy . . .	4	introligatorzy	2	zakonnicy . . .	7
krawcy . . .	39	cukiernicy . .	2	wojskowi . . .	9
kuśnierze . . .	21	aptekarz . . .	1	nauczyciele . .	17
szewcy . . .	19	miecznik . . .	1	lekarze . . .	3
rzeźnicy . . .	11	kotlarz . . .	1	kościelni . . .	3
szklarze . . .	10	chirurg . . .	1	muzycy . . .	6
szmuklerze . .	5	rymarz . . .	1	emeryci . . .	5
mączarze . . .	5	tokarz . . .	1	służba dom. . .	381
złotnicy . . .	5	szczotkarz . .	1	właściciele . .	
				kamienic . . .	145
cyrulicy . . .	5	siodlarz . . .	1	urzędnicy . . .	41
piekarze . . .	9	blacharz . . .	1	służba bezp. . .	2
cieśle . . .	4	farbiarz . . .	1	studenci . . .	8
stolarze . . .	6	mosiężnik . .	1	jałmużnicy . .	21
murarze . . .	3	fabrykant . . .	1	żebracy . . .	2
mydlarze . . .	3	czeladź . . .	55	inni	13
ślusarze . . .	2				
Razem . . .	306		79		766

Charakterystycznym objawem jest duża ilość służby domowej. Jest to przeważnie służba u chrześcijan, rodziny bowiem żydowskie obchodziły się naogół bez służby. Zwykle jest służących dwie i trzy w jednym domu. Widocznie utrzymanie służby nie pociągało znaczniejszych kosztów. Wiele mówiącym jest fakt, że było 114 handlarzy, a zaledwie 13 kupców. Widocznie ówczesny Przemysł był małym miasteczkiem, które nie potrzebowało większych przedsiębiorstw. O jakimkolwiek przemyśle nie mamy żadnych wzmianek. Tylko przy jednym z kupców zanotowano: „Fabrykant wódek”. Skoro już o tem mowa, to należy wymienić szynkarzy i szynkarki. O ile ich ilość jest równoznaczna z ilością szynków, to jeden szynk wypada na 126 ludzi. Duża jest stosunkowo ilość zarobników, nie posiadających określonego zawodu, robotników, jakbyśmy dziś powiedzieli, niekwalifi-

kowanych. Pozostała część ludności trudniła się rzemiosłem wszelkiego rodzaju. Jak widzimy na załączonej tablicy, każdy zawód miał swoich reprezentantów. Znaczna jest liczba nauczycieli. Są między nimi „profesorowie szkół łacińskich“, nauczyciele szkół normalnych, oraz nauczyciele szkół żydowskich. Natomiast inne zawody intelektualne, poza dość licznymi urzędnikami miejskimi i cyrkularnymi, miały bardzo nielicznych przedstawicieli. Lekarzy np. było tylko trzech. Jeden lekarz przypadał na 967 ludzi. Stosunek zatem jeszcze nienajgorszy. Stosunki zdrowotne nieco się poprawiły. Istniało kilka szpitali, należących bądź do miasta, bądź do gmin wyznaniowych. W lekarstwa zaopatrywano się w jednej istniejącej aptece.

Jak z powyższego widzimy, Przemysł, podupadłszy gospodarczo w drugiej połowie XVII stulecia, nie zdołał się podźwignąć aż do drugiej połowy XIX wieku. Badanie wewnętrznego życia mieszkańców nie przedstawia żadnego interesu. Ani śladu z tego żywego ruchu, jaki panował w wieku XVI. Było to miasteczko o nieznacznej liczbie ludności, zajętej drobnym handlem i rzemiosłem, pogrążonej w lokalnych interesach i sporach. Tak pod koniec XVIII wieku układały się stosunki w samym mieście. Obraz jednak nie byłby pełnym, gdybyśmy nie uwzględnili przedmieść. Niestety nie posiadamy z tego czasu żadnego dokładniejszego spisu ludności na przedmieściach i dlatego za podstawę naszych obliczeń weźmiemy spis z roku 1775. Bardzo dokładny ten spis zawiera dane z przedmieść: Lwowskiego, Błonia i Błońka, Podzamcza i Zasania, imię i nazwisko przedmieszczańcy, jego zawód, № domu i z czego zbudowany, oraz ilość ubikacji. Ponieważ poszczególne przedmieścia różnią się między sobą znacznie, przeto opiszemy je po kolei. Jedne z nich mają charakter bardziej miejski, inne wiejski.

Przedmieście lwowskie. Na pierwszy plan wysuwa się przedmieście lwowskie nie tylko największą ilością domów i mieszkań, ale także i miejskim charakterem. Przedmieście lwowskie liczyło 147 domów, z których zamieszkałych było 137. W 2 domach wymieniono dwie rodziny. Z wyjątkiem kościoła OO. Reformatorów, który zbudowany był z kamienia, wszystkie inne domy były drewniane. Jednoizbowych domów było 86, dwuizbowych 38, trzyizbowych 11, czteroizbowych 2. Alkierzy posiadało 11 domów, komory

99, w czym 18 domów miało po dwie, 4 po trzy komory. Kuchnie posiadało 21 domów, piwnice 10, spichlerze 4, spiżarki 2, stajnie 9, wozownie 5.

Z powyższego zestawienia wynika, że najwięcej było domów jednoizbowych. Ponieważ w wielu domach na tem przedmieściu znajdowały się alkowy, komory i inne ubikacje, można powiedzieć, że faktycznie domów jednoizbowych nie było. Zobaczymy niżej, że na innych przedmieściach było znacznie gorzej. Ciekawe jest, że tak niezbędną w dzisiejszem urządzeniu domowem spiżarka była naówczas rzadkością, zastępuje ją komora, sień lub strych (wyżka).

Ludność przedmieścia była dość liczna, naliczyliśmy bowiem 857 głów, a w tej liczbie żydowskich było 29. Jeżeli weźmiemy pod uwagę, że przeciętnie na jedną rodzinę na tem przedmieściu przypada 6 osób, to przyznać wypadnie, że stosunki mieszkaniowe były wcale dobre.

Zawodowo czynnych jest tu 133 osób (w tem 5 bez wyszczególnienia zawodu), dzielą się one następująco:

Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość
bez zawodu . . .	5	cieśli	3	rzeźników . . .	2
piekarzy	24	kucharzy . . .	3	wojskowych . .	1
zarobników . . .	8	grzebienników	3	muzykant	1
szewców	7	miodowarów	3	sieciarz	1
garbarzy	7	służba dom..	3	stolarz	1
gospodarzy . . .	7	mączarzy . . .	2	miecznik	1
szlachty	7	rybaków	2	druciarz	1
najemników . . .	5	murarzy	2	garncarz	1
olejarzy	5	bednarzy	2	cegielnik	1
wdów	5	tokarzy	2	woskownik . . .	1
duchownych . . .	4	służba kośc..	2	krawiec	1
karczmarzy . . .	3	urzędnik	1	kołodziej	1
tkaczy	3	winiarz	1	ludwisarz	1
Razem	90		29		14

Jak z powyższej tablicy widzimy, ogół ludności trudnił się wszelkiego rodzaju rzemiosłem. Rolą zajmuje się zaledwie siedmiu gospodarzy, oraz pięciu najemników. Na całym przedmieściu istnieje jeden folwark. Uderza tu znaczna ilość piekarzy. Widocznie na przedmieściu lwowskiem wypiekano chleb i dowożono do miasta. Inne zawody są

dość równomiernie rozłożone i nie zwracają uwagi. Wybitniejszych rzemiosł nie ma zupełnie. Są to oczywiście rzemieślnicy, pracujący na własnym warsztacie.

Na przedmieściu lwowskiem, tuż za murem miejskim, wznosił się klasztor OO. Reformatów, jedyny kościół katolicki na tem przedmieściu. Stary, drewniany kościół Św. Ducha był w tym czasie już rozebrany. Znajdowały się tam jeszcze dwie cerkwie ruskie: Błahowiszczenia i Św. Miłkołaja.

Błonie i Błońko. Przechodzimy do omówienia następnego przedmieścia. Błonie liczy 80 domów, w tem trzy pustki i jeden folwark miejski. Głów 354, w tem 15 żydowskich. Pod względem podziału na zawody przedstawia się Błonie jak niżej:

Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość
bez zawodu .	22	duchownych .	2	strycharz . .	1
wdów . . .	10	szlachty . .	2	skrzypek . .	1
zarobników .	8	mączarzy . .	2	cieśla . . .	1
piekarzy . .	4	malarz . . .	1	pasiecznik .	1
gospodarzy .	4	jurysta . . .	1	piwowar . .	1
olejarzy . .	3	szewc . . .	1	handlarz . .	1
karczmarzy .	3	studniarz . .	1	wójt . . .	1
tkaczy . . .	3	służąca . .	1	sołtys . . .	1
Razem . . .	57		11		8

Ogółem mamy tu 76 czynnych zawodowo.

Przedewszystkiem zwraca uwagę znaczna ilość mieszkańców, nie posiadająca określonego zawodu. Ponieważ tylko przy czterech zaznaczono, że są gospodarzami, przeto przypuszczać należy wobec wiejskiego charakteru Błonia, o czem wiemy z wcześniejszych wykazów, że ogół z nich jest zagrodnikami. Z czterech rodzin żydowskich trzy trudni się karczmarstwem, czwarta niema określonego zajęcia.

Domy są skromne, zbudowane wszystkie z drzewa. W 75 domach jest tylko jedna izba, w dwóch po dwie izby, w 63 są komory, w pięciu kuchnie, w dziewięciu stajnie, w jednym wozownia, alkierzy niema nigdzie.

Przeciętnie na jeden dom wypada nieco mniej niż ośm dusz. Pod względem gospodarczym Błonie różni się

znacznie od przedmieścia lwowskiego. Jeśli tych 22 bez zawodu uprawiało także rolę, to ludność Błonia byłaby rolniczo - rzemieślniczą, dla której uprawa roli miała już większe znaczenie.

Podzamcze. Przedmieście najslabiej zaludnione, liczy zaledwie 33 domy, oraz 212 dusz. Znajdował się tam folwark OO. Misjonarzy. Społeczne zróżnicowanie 32 głów rodzin tej ludności przedstawia załączona tabliczka.

Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość
rzeźników .	5	krochmalnik.	2	duchowny .	1
szewców . .	3	malarzy . .	2	kowal . . .	1
murarzy . .	2	żołnierzy . .	2	muzyk . . .	1
szczołkarzy .	2	tracz . . .	1	zarobnik . .	1
tkaczy . . .	2	kotlarz . . .	1	kucharz . .	1
kościelnych .	2	doktór . . .	1	krawiec . .	1
				szlachcic . .	1
Razem . . .	16		9		7

Domy na Podzamczu, jak i na innych przedmieściach, drewniane, ale dość obszerne. W 24 domach znajduje się jedna izba, w 5 dwie, w dwóch trzy, w jednym cztery, w jednym pięć izb. Alkierze znajdowały się w sześciu domach, komory w dziesięciu domach, kuchnie w 4, piwnice w 2.

Przeciętnie na jedną rodzinę przypada sześć głów. Ludność wyłącznie rzemieślnicza. Zauważyć należy, że na przedmieściach nie było zupełnie kupców i handlarzy. Widocznie zaopatrywano się we wszystko w mieście. Być może, że stało to w związku z nieosiedlaniem się na przedmieściach żydów, którzy cały handel skupiali w swem ręku.

Zasanie. Zasanie liczyło w tym czasie 111 domów, z tego 110 zamieszkaných, jedynie cegielnia stała pustką. Wszystkie domy budowane są z drzewa i prawie wszystkie składają się z jednej izby, 60 domów posiada komory, 11 kuchnie, 2 piwnice, 4 śpichlerze, 1 spiżarkę, 5 stajnie, 2 wozownie.

Przeciętnie na jedną rodzinę przypada pięć głów. Rodziny, liczące 9, 10 i 11 członków, są rzadkością.

9 głów znajduje się w 2 domach.

10 " " " " 1 domu.

11 " " " " 4 domach.

12 " " " " 1 domu.

14 " " " " 1 domu.

Nie biorę pod uwagę klasztoru Benedyktynek, który liczył 35 głów.

Społeczny charakter 98 głów rodzin zasańskiej ludności przedstawia określenie ich zawodu:

Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość
zagrodników .	61	szlachty . .	3	zarobnik . .	1
bez zawodu .	6	murarzy . .	2	lokaj . . .	1
tkaczy . . .	5	szewców . .	2	przewoźnik .	1
karczmarzy .	5	kuśnierzy . .	2	dziesiętnik .	1
kucharzy . .	4	krawców . .	2	mielnik . .	1
				bednarz . .	1
Razem . . .	81		11		6

Jak z powyższej tablicy wynika, że wszystkich przedmieść najbardziej wiejski charakter posiada Zasanie. Widzimy tam 61 zagrodników, chałupników i kmieci, należących do kilku właścicieli, a mianowicie: kapituły, starostwa, klasztoru Dominikanów i miasta. Charakter wiejski potęguje istnienie na Zasaniu siedmiu folwarków, z których jeden, tak zwany Kazanów, należał do miasta, jeden do kapituły, jeden do Benedyktynek, jeden do Dominikanów, trzy folwarki były własnością prywatną, z tych dwa należały do księży, jeden do świeckiego właściciela. Z innych budowli na Zasaniu wymienić należy klasztor Benedyktynek, obszerny, składający się z 35 izb. Do niego też należy cegielnia, jednakże w tym czasie nieczynna.

Pozostałe zawody niczem ciekawem się nie odznaczają. Widać, że ludność była uboga, zajmowała się pracą, z której w danych warunkach można było wyżyć. Zawody te są dość równomiernie rozłożone. Tych kilkunastu rzemieślników żyło z kmieci, uprawiających rolę, oraz folwarków, tem więcej, że niektórzy z nich, jak naprzykład jeden z tkaczy, oraz krawiec, należeli do klasztoru Benedyktynek. Wreszcie i to podnieść należy, że Zasańczanie nie posia-

dali własnych domów, ale należeli do czterech jurysdykcji. Nie da się dokładnie stwierdzić, do kogo należały domy 1—20, natomiast następnych 49 domów było miejskich, 25 starościńskich, 7 dominikańskich, 3 kapitulne. Większość zatem Zasania znajdowała się w ręku miasta. W masie swej jest to ludność chrześcijańska, gdyż na 654 głów, jest zaledwie 28 żydów, żyjących głównie z karczmarstwa.

Ogółem na wszystkich przedmieściach mieszkało 2077 ludzi, w tem 72 żydów, liczba domów zamieszkanых wynosiła 362, na każdą rodzinę przypadało średnio 5·5 głów.

Jakże inaczej wyglądał wykaz domów na przedmieściach w okresie pierwszym! Mieliśmy wówczas na przedmieściach 403 domy, liczące 2418 głów. Długoletnie wojny zniszczyły szczególnie przedmieścia, gdyż mury dawały niejednokrotnie ochronę miastu przed nieprzyjacielem, przedmieścia zaś padały zawsze jego ofiarą. Pod koniec XVIII wieku mamy nietylko mniejszą ilość domów, ale także mniejszy stan ludności. Pod względem narodowościowym przedstawiały się przedmieścia odmiennie od miasta. Tam przeważał żywioł żydowski, na przedmieściach skupiała się ludność chrześcijańska, sądząc po ilości cerkwi, ruska. Przedmieścia z miastem liczyły 3421 chrześcijan, 1558 żydów. Z tego:

Nazwa przedmieścia	chrześc.	żydów	razem
Miasto . . .	1416	1486	2902
Lwowskie . . .	828	29	857
Błonie . . .	339	15	354
Podzamcze . . .	212		212
Zasanie . . .	626	28	654
Razem . . .	3421	1558	4979

Pozostawiając wnioski o rozwoju ludności w ciągu lat 1521—1798 do zakończenia, zestawimy jeszcze jedną tablicę podziału zawodowego ludności miasta z przedmieściami przez połączenie tablic, ze str. 34—39. Da nam ona faktyczny obraz stosunków zawodowych. Już w samym mieście zawodowa charakterystyka ludności pod względem zamożności nie wypadła pomyślnie, w połączeniu z przedmieściami ogólne zubożenie występuje jeszcze jaskrawiej. Już choćby

z rozłożenia poszczególnych zawodów, a zwłaszcza z tego, że jedno rzemiosło nie łączy większej ilości rzemieślników, wynika, że chwytano się każdego zajęcia, jeśli tylko mogło dać utrzymanie.

Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość
krawcy. . .	43	cukiernicy .	2	ludwisarz . .	1
szewcy. . .	32	zegarmistrze	2	czeladź . . .	55
piekarze . .	37	miecznicy .	2	handlarze. . .	108
kuśnierze . .	23	kotlarze . .	2	kupcy . . .	13
rzeźnicy . .	18	piwowarzy .	2	szynkarze . .	34
szklarze . .	10	krochmalnicy	2	kapitałiści .	4
mączarze . .	9	rybacy . . .	2	faktorzy . . .	4
murarze . . .	9	mielnik. . .	1	tandetnicy . .	4
cieśle	8	fabrykant . .	1	przekupnie .	3
olejarze . . .	8	rymarz . . .	1	właściciele	
muzycy . . .	9			ziemscy . . .	24
tkacze	8	siodlarz . . .	1	rolnicy. . . .	11
stolarze . . .	7	blacharz . . .	1	zagrodnicy .	61
garbarze . . .	7	farbiarz . . .	1	właściciele	
jałmużnicy .	21			kamienic . .	145
szmuklerze .	5	mosiężnik . .	1	urzędnicy. . .	46
złotnicy . . .	5	tracz	1	duchowni . . .	35
cyrulicy . . .	5	studniarz . .	1	służba kośc..	33
bednarze . . .	5	strycharz . .	1	nauczyciele .	17
malarze . . .	5	pasiecznik . .	1	lekarze. . . .	4
mydlarze . . .	3	winiarz . . .	1	chirurdzy . .	1
kowale. . . .	3	sieczarz . . .	1	aptekarcz . . .	1
szczołkarze .	3	druciarz . . .	1	wojskowi . . .	12
grzebiennicy.	3	garncarz . . .	1	służba dom..	394
miodowarzy .	3	cegielnik . . .	1	zarobnicy. . .	83
ślusarze . . .	2	woskownik . .	1	inne zawody	23
introligatorzy	2	kołodziej . .	1	bez zawodu .	36
Razem	293		32		1159

Określenie zawodowych stosunków, panujących w drugim okresie, trafia na identyczne przeszkody co poprzednio. Nadto im głębiej sięgamy w wiek XVII i XVIII, tem silniejsze występują zmiany. Weźmy pod uwagę pierwszy wykaz obywateli pochodzący z roku 1651. Wymienia on 170

na nazwisk, lecz zaledwie przy 85, a więc przy połowie mamy podane zawody. Są one następujące:

Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość
krawców . .	10	mieczników .	4	powroźnik .	1
kuśnierzy . .	7	malarzy . .	4	kotlarz . . .	1
safjanników .	8	złotników . .	3	iglarz . . .	1
rymarzy . .	6	aptekarzy . .	2	łaziebnik . .	1
piekarzy . .	6	siodlarzy . .	2	rybiarz . . .	1
cyrulików . .	5	przekupniów	2	stolarz . . .	1
bednarzy . .	5	sukienników .	2	handlarz . .	1
miechowników	4	paśnik . . .	1	tokarz . . .	1
ślusarzy . .	4	tandeciarz .	1		
Razem . . .	55		21		9

Oczywiście nie potrafimy dokładnie powiedzieć, czem zajmowali się inni. Z późniejszych, a także [wcześniejszych, wzmianek wiemy o istnieniu licznych kupców, handlarzy i przekupek. Przypuszczam, że każdy z tych zawodów miał napewno więcej reprezentantów. Było też w mieście dość ludzi o nieokreślonym zawodzie, zwano ich i wówczas zarobnikami, którzy wedle dzisiejszej terminologii byli robotnikami dziennymi, niekwalifikowanymi. Wykaz ten w stosunku do wykazu z lat poprzednich nie wykazuje wybitniejszych zmian. Wszystkie zawody, nawet szlachetniejsze, są jeszcze reprezentowane. Pełniejsze, jeśli chodzi o niektóre zawody, są dane z roku 1657:

Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość	Nazwa zawodu	Ilość
kuśnierzy . .	32	krawców . .	10	czapników .	3
szewców . .	16	bednarzy . .	10	złotników . .	3
kowali . . .	16	piwowarów .	10	cyrulików . .	3
rymarzy . .	12	handlarzy . .	5	kupców . .	6
Razem . . .	76		35		15

Wykaz ten jest o tyle ciekawy, że wedle wszelkiego prawdopodobieństwa podaje faktyczną ilość członków w danym zawodzie. Jest to pogotowie wojenne cechów, spisane na żądanie przysłanego wojskowego komendanta miasta.

Jeśli weźmiemy pod uwagę dane z roku 1651, to zobaczymy, że mamy tam prawie $\frac{3}{4}$ ogółu rzemieślników. Dalszych informacji udziela omawiany dokument. Między innymi czytamy tam: „Lwowska brama: tam złotnicy byli, ale wymarli, jest ich trzech, także i tkacze, którzy teraz po przedmieściach mieszkają, a tam mają swoje hakownice, w niedostatku ludzi przydawaliśmy kupców, których jest tak wiele”. Mamy tu dwie ciekawe wskazówki. Wymarcie złotników wskazywałoby na panującą zarazę, co popiera i druga wzmianka, mówiąca o niedostatku ludzi. Druga informacja, jeszcze cenniejsza, dotyczy ilości kupców. Wprawdzie jest ich tylko 6 wymienionych na lwowskiej bramie, ale to nie wyklucza, by ich nie było na innych basztach.

Porównując obydwie wykazy, nie trudno będzie zdać sobie sprawę z charakteru społecznego ludności. Jest to i nadal ta sama ludność rzemieślniczo-kupiecka, chociaż już trochę przerzedzona, i jak niżej zobaczymy, zubożała. Natomiast znaczne zmiany przynosi tablica kombinowana z kilku lat drugiej połowy wieku XVII i XVIII. Nie chodziło mi w niej wyłącznie o ilość rzemieślników w danej gałęzi, ile raczej o ilość rzemiosł. Dlatego z poszczególnych lat jeden rodzaj rzemiosła brany jest tylko raz pod uwagę:

L. p.	Nazwa zawodu	Ilość	L. p.	Nazwa zawodu	Ilość	L. p.	Nazwa zawodu	Ilość
1	piekarzy . .	59	13	kupców . .	6	25	cyrulik . .	1
2	handlarzy . .	26	14	wodziarek . .	6	26	sitnik . .	1
3	szynkarzy . .	27	15	cebularek . .	6	27	aptekarz . .	1
4	mączarzy . .	21	16	browarników	5	28	kuśnierz . .	1
5	przekupek . .	17	17	rybiarzy . .	4	29	cieśla . .	1
6	bed. stol. ko- łodzieje . .	16	18	kowal . .	1	30	garcarz . .	1
7	olejarzy . .	15	19	rymarz . .	1	31	miecznik . .	1
8	rzeźników . .	14	20	złotnik . .	1	32	szmuklerz . .	1
9	garbarzy . .	8	21	stelmach . .	1	33	lekarz . .	1
10	winiarzy . .	7	22	malarz . .	1	34	konwisarz . .	1
11	szewców . .	6	23	krawiec . .	1	35	ślusarz . .	1
12	chirurgów . .	6	24	tabacznik . .	1			
Razem . .		221			34			11

Ogółem: 266,

W zestawieniu tem uderza zmniejszanie się zawodów szlachetniejszych, jak złotników, konwisarzy, a silniejszy

czynią cynowe, ubrania, biżuterje, jak n. p. pierścień złoty z 10 rubinami, wartości 40 złotych, zastawiony za 16 złotych, obręcz srebrna, pozłacana, wagi 6 grzywien i 6 łutów, wartości 160 złotych, zastawiona za 70 złotych. Cały niemal majątek znajdujemy w zastawie. Dla ilustracji warunków tego zastawu warto przytoczyć tylko takie zdanie: „drugi łańcuszek zastawiłam u drugiego żyda, nie pomnę, jak go zowią“. Nie trudno się domysleć, że w takich warunkach większość zastawionych rzeczy przepadała. Pożyczającymi, zwłaszcza o ile chodzi o wyderkaś, byli przeważnie zakonnicy, którzy rolę bankierów podzielili się z żydami. Jedni brali majątek ruchomy, drudzy nieruchomy. Szlachta odgrywała w tych interesach mniejszą rolę. W r. 1653 niejaka Jasiewiczowa testamentarnie przekazuje Panom św. Dominika 300 złotych na kamienicy na wyderkaś zapisane i 100 złotych tymże zakonnikom. W tym samym roku inny mieszczanin stwierdza: „Panu Humnickiemu winien 308 złotych, względem której sumy ma zapis na izdebce“.

Wszystkie te testamenty pochodzą z pierwszego dziesiątka drugiej połowy XVII stulecia, kiedy zdarzają się jeszcze ludzie zamożni, ale w coraz mniejszej liczbie. Dla późniejszych czasów takich danych nie mamy, ale inne zapiski stwierdzają, że stosunki były później jeszcze bardziej opłakane. Na upadek miasta prócz bezpośrednich wpływów wojny musiały działać i inne głębsze przyczyny. Gdyby nie one, nawet po takich klęskach mieszczaństwo potrafiłoby się przecież odbudować.

W tym czasie występują w znacznej ilości dary, składane przez mieszczaństwo na rzecz zakonów, kościołów, bractw, szpitali, cechów i t. p. Czem to niespodziewane zjawisko tłumaczyć, skoro dary takie w poprzednim okresie należały do rzadkości. Czyżby na umysły ówczesnych mieszczan działały nastroje religijne pod wpływem gwałtownie występujących klęsk? W testamencie z r. 1651 zapisano zakonowi Karmelitów 100 zł, bractwu Bożego Ciała 100 zł, innym bractwom i zakonowi 120 zł, szpitalowi 50 zł. W r. 1652 na różne kościoły zapisano 400 zł na pozostawionym majątku. W tymże roku na kościół św. Ducha na przedmieściu lwowskim zapisano złotych 200. W jednym

z testamentów z roku 1651 czytamy o darowanym ogrodzie na kosztą pogrzebu i nabożeństwo za duszę, w roku 1653 Bykowski ofiarowuje dla Zakonu Ojców Bernardynów 300 zł, zapisanych na domie, oraz 100 złotych dla cechu krawieckiego. W roku 1653 szpitalowi Św. Ducha zapisano złotych 100. Ofiarowywano również cenniejsze przedmioty dla kościołów, jak np. obręcz srebrną na kielich.

Kończąc ten ustęp zaznaczamy, że zapoczątkowany w drugiej połowie XVII stulecia upadek mieszczaństwa ciągnie się aż do wieku XIX przez niemal lat 200.

Do materialnej ruiny miasta przyczyniły się w dużej mierze podatki i kontrybucje nakładane nazbyt często. Sił się dziś o podanie dokładnej cyfry pieniędzy, które miasto zapłaciło tytułem szosu, pogłównego i podymnego, jest wprost niemożliwe. Ograniczę się tylko do podania kilku sum, ściągniętych z miasta drogą nadzwyczajnych kontrybucyj.¹⁾

W r. 1650 dla chorągwi chorążego koron. żywności za	212·—
" " " " " " " " " "	100·—
" " 1667 registr. wydatków na chorągiew husarską .	8713· 7
" " " " " " " " „ od żydów	7758·18
" " 1669 Radziwiłł pobrał z miasta . . .	9029·29
" " 1734 na regiment wojewody kijowskiego .	1869·—
" " 1756 „ „ pieszy buławy polnej . . .	832·24
" " 1769 gen. Granowsk t wziął od miasta . . .	9465·—
" " 1770 kontrybucja dla wojska	142· 5
Razem	38322·23

Przytoczone sumy są oczywiście tylko częstką faktycznych strat w gotowiźnie, jakie mieszczaństwo poniosło.

Dużą rolę, o ile chodzi o wpływ na przyrost ludności, odgrywały częste pożary i pomory. Na przestrzeni 77 lat było w Przemyślu aż 7 pożarów, czyli że na każde dziesięciolecie prawie przypada 1 pożar. I tak w r. 1638 „ogniem przypadkowym miasto zgorzało“²⁾, a w r. 1654, dnia 27 kwietnia, spaliła się z winy żydów ulica lwowska, zaś w r. 1715 znowu spaliło się miasto z przedmieściami. Z powodu pożaru sejmik z r. 1659 zwalnia kupców przemyskich od donatywy,

¹⁾ Fascykuły p. t. Przychody wojsk.

²⁾ Wiadomość na okładce ks. przyjęć do prawa miejskiego.

a w r. 1678 i 1678 miasto od czopowego. Widocznie w r. 1677 znaczniejszy pożar nawiedził miasto. Podobnie i w r. 1683 sejmik uwalnia miasto od wszelkich opłat, „ponieważ po kilkakroć różnemi czasy znaczną od ognia poniosło ruinę“.¹⁾

O pomorach mniej słyszymy, szczególnie zaś mało wspominają źródła o rozmiarach klęsk przez nie wyrządzonych. W r. 1641 grasowało w Przemyśle morowe powietrze, zawleczone z Lublina²⁾, w 3 lata później (1652) zaraza srożyła się w Przemyśle tak silnie, że „wybierać pobory nie jest tutum et securum“, jak się wyraża zapiska³⁾. W 27 lat później znowu (1679) metropolim ziemi naszej miasto Przemyśl pestis niesłychana zaraziła⁴⁾.

Do rozszerzania się chorób przyczyniały się warunki higieniczne. Jak one w Przemyśle wyglądały, opowiada nam sprawozdanie komisji radzieckiej:... na afektację zanie sławnego pana Andrzeja Materny będąc deputowani na wizję spustoszałej i przez ogień zniszczonej kamienicy..., widzieliśmy piwnicę spustoszałą, a w tej podczas powietrza trupy zapowietrzone pochowano.¹⁾ Od baszty kuśnierskiej aż do papirnie... wody koło muru widzieliśmy stojące, błota gęste i rzadkie, dla których mury miejskie pogniwszy, rujnować się muszą, rozmoczone będąc tak dla wód stojących, jako i dla gęstych kłóak, powypadali, któremi to nie tylko wody, ale także i gnoje, śmiecia cięż niewierni żydowie pomienionymi rynsztokami wytrącają“. Nic więc dziwnego, że w takich warunkach zaraza rozpowszechniała się niezmiernie szybko, zbierając obfite żniwo.

Dla zilustrowania napływu ludności z innych miast do Przemyśla podajemy jeszcze tablicę przyjęć do prawa miejskiego od roku 1541–1665, zestawioną na podstawie księgi przyjęć i aktów radzieckich:

¹⁾ A. G. Z. T. 22. 64. 13.

²⁾ Wiadomość na okładce Katalogu przyjęć do obywatelstwa miejskiego. Zmarło wtedy 115 osób.

³⁾ T. 21. 206. 9.

⁴⁾ Akta radzieckie 1659, str. 16.

rok	ilość	rok	ilość	rok	ilość	rok	ilość
1541	14	1571	—	1601	13	1631	7
1542	10	1572	7	1602	12	1632	11
1543	19	1573	12	1603	25	1633	4
1544	9	1574	—	1604	25	1640	13
1545	30	1575	13	1605	15	1641	3
1546	11	1576	20	1606	29	1642	5
1547	7	1577	14	1607	21	1643	—
1548	18	1578	2	1608	11	1644	—
1549	15	1579	27	1609	5	1645	3
1550	12	1580	12	1610	7	1646	—
1551	17	1581	13	1611	20	1647	—
1552	12	1582	5	1612	11	1648	2
1553	21	1583	10	1613	14	1649	10
1554	3	1584	10	1614	23	1650	3
1555	15	1585	25	1615	10	1651	3
1556	32	1586	2	1616	15	1652	2
1557	4	1587	9	1617	20	1653	19
1558	16	1588	11	1618	15	1654	6
1559	14	1589	8	1619	26	1655	5
1560	17	1590	—	1620	21	1656	7
1561	18	1591	3	1621	10	1657	8
1562	10	1592	2	1622	15	1658	11
1563	14	1593	—	1623	4	1659	1
1564	32	1594	—	1624	6	1660	3
1565	19	1595	—	1625	3	1661	6
1566	15	1596	5	1626	1	1662	2
1567	22	1597	—	1627	—	1663	8
1568	13	1598	—	1628	6	1664	2
1569	14	1599	2	1629	4	1665	1
1570	25	1600	10	1630	3		
razem	478	razem	222	razem	390	razem	145

Ogółem: 1235 osób.

Księgi przyjęć do prawa miejskiego nie można brać za podstawę do obliczania ludności, ponieważ rejestruje ona także element bardzo ruchliwy, przebywający w mieście tak długo, jak długo ma nadzieję na zyski. Na załączonej

tablicy widzimy też, że w czasie od roku 1541—1622 napływ obcych elementów jest bardzo liczny, później zaś wybitnie maleje.

Wzrost, względnie ubytek ludności w latach 1565—1792. Celem obliczenia procentowego spadku względnie wzrostu ludności wzięliśmy pod uwagę tylko te lata, w których mamy pełną ludność zarówno miasta, jak przedmieść:

Rok	Ilość ludzi	Wzrost lub ubytek ‰	Ilość ludzi na przedm.	Wzrost lub ubytek ‰	Razem	‰
1565	1804	—	588	—	2392	—
1629	1557	13·6	2418	311·2	3997	67
1668	1590	2·12	1245	48·5	2835	29
1798	2902	82·57	2077	66·8	4979	72·7

Od roku 1565—1798 ludność w samym mieście wzrosła o 60·86 ‰, co jest zgoła nieoczekiwanem zjawiskiem. Od roku 1565—1629, w ciągu lat 64, widzimy spadek o 13·6 ‰. Jest to jednak spadek tylko pozorny, gdyż równocześnie wybitny wzrost ludności obserwujemy na przedmieściach. Od roku 1629—1668, w ciągu lat 39, ludność wzrosła zaledwie o 2·12 ‰, co jest przyrostem minimalnym. Od roku 1668—1798, w ciągu lat 130, wzrost ludności jest bardzo wybitny, wynosi 83 ‰.

Przedmieścia. Od roku 1565—1798 ludność przedmieść wzrosła o 253·2 ‰. Jednakże jest rzeczą pewną, że w roku 1565 nie mieliśmy podanych wszystkich przedmieść, co poprzednio zaznaczyłem. Biorąc za punkt wyjścia nie rok 1565, ale 1669, otrzymamy nie zwiększenie się liczby ludności, ale spadek o 14·1 ‰. Również spadek ludności bardzo znaczny, bo 48·5 ‰, wykazują lata 1629—1668.

Natomiast miasto wraz z przedmieściami w ciągu lat 1565—1798 wykazuje wzrost ludności o 107 ‰. Jak na okres 230 jest to przyrost bardzo mały, który można wytłumaczyć tylko złymi warunkami higienicznymi i ekonomicznymi.

ROZDZIAŁ III.

Ludność od roku 1798—1921.

W drugiej połowie XIX wieku Przemyśl wykazuje bardzo silny wzrost ludności. Prócz przyrostu naturalnego, który z powodu zmniejszającej się śmiertelności był dość znaczny, działały tu oczywiście inne zewnętrzne przyczyny, a mianowicie zaprowadzenie komunikacji kolejowej, przez co Przemyśl stał się stacją węzłową, skupiającą dużą ilość personelu technicznego, zbudowanie twierdzy i co zatem idzie sprowadzenie bardzo licznego garnizonu. W mniejszym już stopniu na skupienie ludności wpływał rozwój szkolnictwa średniego oraz administracji i sądownictwa.

Do pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej Przemyśl był stolicą ziemi przemyskiej i posiadał szeroką autonomję. W roku 1778 zaszła decydująca zmiana. Rząd austriacki sprzedał miasto hr. Ignacemu Cetnerowi. Ten stan rzeczy trwał do roku 1789. W dniu 30 maja tegoż roku cesarz Józef II przywraca miastu autonomję i nadaje mu szersze prawa i przywileje. Na tej podstawie ukonstytuował się zarząd miasta, który składał się z dwudziestu przez rząd wybranych członków. Wydział ten wybierał członków urzędu miejskiego z pośród osób przez rząd poleconych. Urząd miejski stanowili: burmistrz z dwoma asesorami, syndyk, do którego należał wymiar sprawiedliwości, kasjer miejski i kontroler oraz trzy siły pomocnicze. Nie była to autonomia zupełna, gdyż urząd miejski był całkowicie zależnym od cyrkułu, a rząd polecał na urzędników miejskich ludzi sobie oddanych, zwykle Czechów lub Niemców. W roku 1867 za-

sza znówu zmiana. Na podstawie ustaw z dnia 5 marca 1862 i 12 sierpnia 1866 zorganizowano nową reprezentację gminną, złożoną z rady miejskiej (36 radnych) oraz zwierzchności gminnej (burmistrz, zastępca, 4 asesorów). Wreszcie ustawą z roku 1889 zaliczono Przemyśl do 30 większych miast b. Galicji, wprowadzając odpowiednie zmiany w samorządzie miejskim.

Przypodziale kraju na cyrkuły (obwody) Przemyśl zaliczony został do miast cyrkularnych. W ręku urzędu cyrkularnego spoczywało kierownictwo spraw administracyjnych obwodu. Z czasem obwody cyrkularne zamieniono na starostwa, obejmujące terytorjalnie znacznie mniejszy obszar.

Jak widzieliśmy wyżej, sądownictwo spoczywało w ręku syndyka miejskiego. W roku 1855 zorganizowano sąd obwodowy (dzisiaj sąd okręgowy), oraz sąd miejsko-delegowany (dzisiaj grodzki), wreszcie prokuratorję. Z innych urzędów wymienić jeszcze można „Powiatową dyrekcję skarbu“, urzędującą od roku 1867, oraz „Urząd miar i wag“, prowadzący swe agendy od roku 1875.

Tak przedstawiają się początki administracji i sądownictwa. Nie przedstawiam rozwoju tych urzędów, ponieważ w niniejszej pracy zajmuję się nimi o tyle, o ile wywierały wpływ na wzrost ludności. Wprowadzenie tych urzędów przyczyniło się niewątpliwie do wzrostu ludności. Jednakże Przemyśl większym ośrodkiem administracyjno-sądowniczym nie był, raczej ilościowa rozbudowa organów administracji publicznej stosowała się do wzrostu ludności, na które działały inne czynniki, o czym szerzej niżej.

Szkolnictwo średnie w Przemyślu rozwija się żywo dopiero z końcem XIX w. i w wieku XX. Najstarsze gimnazjum istnieje od roku 1849. Drugim z kolei zakładem jest Seminarjum nauczycielskie żeńskie, powstałe w roku 1870. W miarę wzrostu ludności te dwa zakłady nie mogły pomieścić młodzieży, garnącej się do nauki. Rychło też utworzono w gimnazjum klasy równorzędne dla rusinów, oraz filję. Z czasem z klas równorzędnych utworzono gimnazjum ruskie (dziś Państw. Gimnazjum z ruskim jęz. nauczania), również i filja w roku 1906 przekształciła się na samoistne gimnazjum (dziś Państw. Gimnazjum II im. Prof. K. Morawskiego). Ze szkół rządowych wymienić jeszcze należy Krajową szkołę kupiecką, założoną w roku 1913 przez Wydział Krajowy.

Przy szkole tej istniał jednoroczny kurs uzupełniający, kurs dla dorosłych i jednoroczny kurs handlowy żeński. W szkole kupieckiej początkowo trwała nauka lat dwa, od roku 1923 lat trzy. Prócz wyżej wymienionych szkół średnich rządowych istniały zakłady prywatne, a to trzy gimnazja żeńskie i prywatne seminarjum nauczycielskie żeńskie. Jedno gimnazjum, założone w roku 1919, utrzymuje zakon P. P. Benedyktynek, drugie, połączone z pensjonatem dla młodzieży, towarzystwo ruskie, trzecie gimnazjum im. M. Konopnickiej znajduje się w ręku prywatnego właściciela.

Tak przedstawia się w krótkim zarysie historia szkolnictwa średniego. Chodzi teraz o ustalenie, o ile szkolnictwo średnie wpływało na wzrost ludności. Oczywiście miarą nie może tu być ogólna ilość uczniów w poszczególnych latach, ale liczba uczniów z poza obrębu miasta, a w mniejszym stopniu napływ nauczycieli.

W latach spisu ludności było uczniów z poza obrębu miasta:

Rok	uczniów	% z ogólnej liczby ludności
1880	579	2·9%
1890	680	2·4%
1900	1087	2·9%
1910	1660	3·5%
1921	1540	3·3%

Jak z powyższego zestawienia widzimy, napływ młodzieży do szkół średnich z poza miasta był dość znaczny i stanowił pokaźny odsetek ogółu ludności.

Główną podstawę komunikacji stanowią dzisiaj koleje żelazne i to zarówno dla przewozu towarów jak osób. Przetworzyły one istniejące dawniej stosunki, wpływając wybitnie na rozwój miast, które stały się węzłami kolejowymi. Dla Przemyśla zbudowanie kolei miało silny wpływ zarówno na wzrost ludności, jak i przemysłu. Najstarsza linja kolejowa, zwana dawniej koleją Karola Ludwika, przecina całą południową Polskę od Krakowa aż do Brodów. Pierwszy pociąg tej kolei wjechał do Przemyśla w roku 1859. Nie mniej ważne znaczenie ma dla Przemyśla linja przemysko-

łupkowska. W Chyrowie następuje rozgałęzienie tej linii do Stryja. Ruch na tej linii otwarto w maju 1872 roku.

Że kolej bardzo wybitnie oddziaływała na rozwój miasta, wystarczy przytoczyć kilka cyfr, ilustrujących procentowy udział ludności, zajętej przy kolejach żelaznych w stosunku do całej ludności miasta.

Rok	czynni zaw.	bierni zaw.	razem	%
1870	152	388	540	4·3
1880	329	966	1295	6·2
1890	261	660	921	3·3
1900	676	1969	2645	7·
1910	973	2948	3921	8·5
1921	1469	3808	5277	10·9

Wzrost jest bardzo wybitny i z wyjątkiem roku 1890 ilość zatrudnionych przy kolejnictwie powiększa się stale.

Wreszcie nie od rzeczy będzie wspomnieć o drogach, łączących Przemyśl z sąsiednimi gminami. W powiecie przemyskim dróg bitych jest 3870·77 km. Ważne znaczenie ma gościniec bity, łączący Przemyśl z Krzywczą, Przemyśl z Krasieczynem i Birczą, gdyż w tym kierunku nie ma żadnej linii kolejowej. Dopiero obecnie na linii Przemyśl-Dubiecko kursuje autobus. Dawniej posługiwano się komunikacją dyliżansową. Wymienić jeszcze należy doskonałe drogi forteczne, które jednakże aż do ostatnich czasów nie były dostępne dla ludności cywilnej.

Gościńce bite nie wpływały wprawdzie bezpośrednio na wzrost ludności, ale ułatwiona komunikacja powiększała zbyt płodów rolnych w mieście i naodwrot wiesz zaopatrywała się w towary, popierając przez to rozwój handlu i rękodzieła.

Wszystkie poprzednio wspomniane czynniki w mniejszym lub większym stopniu wpływały na rozwój miasta i wzrost ludności, najsilniej jednak wpłynęło zbudowanie w roku 1873 twierdzy. Sprowadzono do miasta liczny garnizon wojskowy, który nie tylko ilościowo powiększył ludność, ale przyczynił się do rozwoju handlu i rękodzieła.

Stan garnizonu w poszczególnych latach przedstawia się następująco:

rok	liczba wojska	%
1880	1373	6·2
1890	7192	20·4
1900	8514	18·3
1910	8524	15·7

Tak przedstawiały się zewnętrzne czynniki, działające na rozwój ludności. Przejdziemy do samych obliczeń ludności. Obliczenia w tym okresie opierają się głównie na urzędowych spisach ludności, jedynie daty, odnoszące się do czasu od roku 1818—1830, opracowane są na podstawie schematyzmów kościelnych, które nie są wprawdzie materiałem pewnym, jednakże w braku innego należało na nim się oprzeć, zwłaszcza że chodzi tu zaledwie o lat 12. Metoda opracowania ze względu na to, że nie rozporządzałem oryginalnymi arkuszami spisowymi, jest inna od metody, stosowanej przez Główny Urząd Statystyczny, nie mniej jednak daje przejrzysty obraz stosunków zawodowych. Przytaczamy poniżej cyfry wyjęte ze schematyzmów kościelnych:

1818	3122 m	1825	4029 m.
1819	3125 m	1826	4029 m.
1820	3159 m	1827	4996 m.
1821	3356 m	1828	5186 m.
1822	3590 m	1829	5183 m.
1823	3626 m	1830	5240 m.
1824	3626 m	—	—

Większe różnice w przyroście ludności występują w latach 1824—1825, kiedy przyrost wynosi 11%, oraz w latach 1826—1827 z przyrostem 24%. Spis z roku 1830¹⁾ wymienia więcej mieszkańców niż schematyzm, bo 7538. Różnica między spisem a schematyzmem z roku 1830 wynosi 2298 ludzi, t. j. 44·3%. Tę bardzo znaczną różnicę tłumaczę braniem ludności żydowskiej w schematyzmie. W roku bowiem 1832 schematyzm, uwzględniając podział na wyznania, wylicza 7852 głowy, cyfrę wyższą od spisu zaledwie o 314 ludzi (4·1%), co można wytłumaczyć przyrostem naturalnym

¹⁾ Hauser: Monografia Przemysła, str. 176.

i napływem mieszkańców z innych miast czy wsi. W roku 1850¹⁾ było 9500 mieszkańców, w roku 1857²⁾ 10140, w tem rzym kat. 3860, greko-katolików 2075, staro-zakonnych 4180, innych wyznań 25.

Analiza spisu ludności z roku 1870: Ogółem było mieszkańców 15185, z tego rzym-kat. 6297 (41'5⁰/₀), greko-kat. 2858 (18'9⁰/₀), staro zakonnych 5692 (39'2⁰/₀), innego wyznania 68 (0'4⁰/₀).

Stosunki zawodowe:

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni zawodowo	Czynni i bierni zawodowo
	samo-dzielni	gze-lad-nicy	u-cznio-wie		
Ogółem	4640	150	60	7655	12505
Przemysł razem	784	105	66	2375	3330
Przemysł nieokreślony	9	—	—	24	33
Przemysł mineralny .	7	—	—	24	31
Właściciele cegielni	3	—	—	9	12
Robotnicy cegielni	2	—	—	10	12
Obróbka kamieni	1	—	—	4	5
Garncarstwo	1	—	—	1	2
Przemysł metalowy .	70	24	10	218	322
Blacharstwo	19	4	2	63	87
Kowalstwo	11	9	—	31	51
Slusarstwo i rusznik	24	10	8	70	112
Kotlarstwo	9	1	—	32	42
Wyrób śrub i gwoździ	1	—	—	2	3
Nożownictwo	3	—	—	10	13
Drobny przemysł metalowy .	3	—	—	10	13
Obróbka metali półszlachetnych	2	—	1	7	10
Bronzownictwo i mosiężn. .	2	—	1	7	10
Obróbka metali szlachetnych	15	6	1	48	70
Złotnictwo i jubilerstwo . .	6	1	1	19	27
Zegarmistrzowstwo	9	5	—	29	43
Przemysł chemiczny .	10	1	—	27	38
Farbiarstwo	7	1	—	15	23
Mydlarstwo	3	—	—	12	15

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Ibidem.

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni zawodowo	Czynni i bierni zawodowo
	samo-dzielni	czę-lad-nicy	u-cznie-wie		
Przemysł włókienniczy	12	1	—	28	41
Sieciarstwo	5	—	—	13	18
Powroźnictwo	2	1	—	4	7
Tkactwo	5	—	—	11	16
Przemysł skórzany . .	6	—	4	16	26
Garbarstwo	1	—	—	1	2
Rymarstwo i siodlarstwo . .	5	—	4	15	24
Przemysł drzewny . .	66	19	12	194	291
Stolarstwo	35	11	10	95	151
Stelmachowstwo	5	3	—	15	23
Bednarstwo	8	5	2	24	39
Fajczarstwo	5	—	—	19	24
Tokarstwo i snycerstwo . .	5	—	—	20	25
Koszykarstwo	1	—	—	1	2
Tapicerstwo	6	—	—	17	23
Szczotkarstwo	1	—	—	3	4
Przemysł spożywczy .	118	18	3	443	582
Młynarstwo	15	—	—	51	66
Piekarstwo	45	12	1	185	243
Rzeźnictwo	48	5	—	164	217
Browarnictwo	—	—	—	—	—
i gorzelnictwo	5	—	—	27	32
Krochmalnictwo	1	—	—	4	5
Cukrownictwo	4	1	2	12	19
Przemysł odzieżowy i galanteryjny	288	24	26	787	1125
Bielizniarstwo	21	—	—	21	42
Krawiectwo	139	10	—	436	585
Modniarstwo	3	—	—	4	7
Kuśnierstwo	18	1	—	61	80
Czapkarstwo	4	—	—	9	13
Rękawicznictwo	3	—	1	6	10
Szewstwo	100	13	25	250	388
Przemysł poligraficzny	17	4	—	51	72
Drukarstwo	3	—	—	8	11
Fotografia	2	—	—	11	13
Introligatorstwo	12	4	—	32	48
Budownictwo	164	7	3	505	679
Budowa domów	3	—	—	9	12

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni zawodowo	Czynni i bierni zawodowo
	samodzielni	czeladnicy	uczniowie		
Murarstwo	79	1	1	230	311
Ciesielstwo	51	—	—	156	207
Szklarstwo	10	—	—	36	46
Strycharstwo	2	—	—	6	8
Malarstwo	11	1	—	39	51
Lakiernictwo	4	—	2	13	19
Kominiarstwo	4	5	—	16	25
Handel	304	31	—	1186	1521
Kupcy bez określenia	104	17	—	442	563
Towary spożywcze	75	3	—	287	365
Skóry	9	—	—	31	40
Żelazo	3	—	—	11	14
Bławatny	3	—	—	18	21
Księgarstwo	2	—	—	3	5
Aptekarstwo	2	9	—	3	14
Drobny i mieszany	106	2	—	391	499
Hotelarstwo	124	14	—	393	531
Jadłodajnie	124	14	—	393	531
Handel pieniężny	23	1	—	81	105
Ubezpieczenia	1	—	—	6	7
Faktorstwo	37	—	—	129	166

Nazwa zawodu	czynni zawodowo	bierni zawodowo	czynni i bierni zawodowo
Komunikacja	204	530	734
Kolej	152	388	540
Poczta	14	32	46
Inni przy komunikacji	38	110	148
Urzędnicy administracyjni, sąd, służba bezpieczeństwa, siły pom.	229	606	835
Służba zdrowia	37	72	109
Lekarze	10	36	46
Służba sanitarna	5	3	8
Cyrulicy	15	19	34
Akuszerki	7	14	21
Kościół	148	27	175

Nazwa zawodu	Czynni zawodo- wo	bierni zawodo- wo	czynni i bierni zawodo- wo
Szkolnictwo	74	228	302
Wolne zawody			
Adwokaci, dependenci	20	57	77
Notariusze	12	27	39
Inżynierowie	8	30	38
Nauka i sztuka	12	40	52
Armja	10	17	27
Zakłady wychowawcze	1	16	17
Usługi osobiste	840	297	1137
Mieszkający u prac.	126	156	282
Nie mieszkający u prac. . . .	654	41	695
Stróże	55	85	140
Fryzjerzy	5	15	20
Robotnicy dzienni	408	723	1131
Właściciele domów	160	480	640
Kapitałiści	1	5	6
Emeryci i wdowy	91	155	246
Rolnictwo	119	194	313
Rolnictwo	43	154	197
Ogrodnictwo	3	17	20
Pszczelarstwo	1	1	2
Rybnictwo	1	4	5
Leśnictwo	1	5	6
Służba folwarczna	70	13	83
Studenci	78	—	78
Z łaski	38	41	79
Bez określonego zawodu . . .	897	—	897

Powyższa tablica ilustruje nam udział ludności w poszczególnych zawodach. Specjalnie zdecydowanych grup zawodowych, stanowiących większość albo znaczny procent niema. Nie było większego przemysłu, któryby dawał zatrudnienie znaczniejszej ilości ludzi. Stosunkowo dużo ludzi oddawało się handlowi, bo 12%, również przemysł odzieżowy i galanteryjny był dość znacznie rozwinięty i dawał środki utrzymania dla 9% ludzi. Duży odsetek przypada na wszelkiego rodzaju jadłodajnie (4·2%). Z innych wymienić jeszcze można przemysł budowlany (5·4%) i spożywczy

(4·6‰). Pozostałe gałęzie przemysłu, jak przemysł drzewny (2·3‰), lub metalowy (2‰), nie posiadają większego zna-

Na właścicieli domów i rent przypada 7·1‰, różne kategorie urzędników i służby państwowej stanowią 6·5‰ ludności, komunikacja 5·8‰. Największy procent daje służba domowa, mieszkająca i nie mieszkająca u pracodawców, bo aż 9‰, oraz robotnicy dzienni (9‰). Wreszcie duży procent ludzi nie ma określonego zawodu (7·1‰). Inne kategorie stanowią już tylko drobny odsetek ogółu ludności. Interesująco przedstawia się stosunek biernych zawodowo do czynnych zawodowo. Biernych jest 61·22‰, czynnych zaś 38·78‰. Widzimy więc, że stosunek biernych zawodowo do czynnych zawodowo wykazuje znaczną przewagę biernych.

Na podstawie przeprowadzonej powyżej analizy, Przemysł w roku 1870 przedstawia się jako miasto o bardzo słabo rozwiniętym przemyśle i rzemiośle. Zaledwie 27·5‰ ludzi utrzymuje się z rzemiosła i przemysłu. Gdybyśmy nawet przypuścili, że część tych robotników dziennych pracuje w przemyśle, to i tak stosunek ten nie jest zadowalniający. W następnych spisach stosunek ten ulegnie zmianie na korzyść.

Przechodzimy do interpretacji spisu z roku 1880.

Nazwa dzielnicy	Ilość do- mów	Za- mie- szkał.	Nieza- mie- szkał.	Ilość mie- szkań	L u d n o ś ć				
					Ogółem	Męż- czyn	Kobiet	Stała	Nie- stała
Miasto . .	258	258	—	1429	7871	3961	3910	7394	497
Lwowskie .	457	453	4	1470	7143	3399	3744	7136	7
Podzamcze	93	93	—	274	1328	670	658	1326	2
Zasanie .	400	398	2	899	4325	1928	2398	4302	23
Wojsko . .	—	—	—	—	1373	—	—	—	—
Razem . .	1208	1202	6	4072	22040	9958	10709	20138	529

Pozostawiając interpretację tablicy do zakończenia, omówimy podział wyznaniowy ludności:

Rzym-kat.	‰	gr.-kat.	‰	mojż.	‰	inne	‰
9563	43·39	4712	21·38	7645	34·69	120	0·50

Jak z powyższego wynika, największy procent wykazuje ludność rzym-kat. Żydzi, którzy jeszcze w roku 1870 byli ilościowo silniejsi, obecnie nieco słabną.

Również interesujące jest zestawienie procentowe wedle języka towarzyskiego:

pol- skiego	%	ru- skiego	%	nie- mieć.	%	innego	%
18838	86·85	1659	7·65	1117	5·15	76	0·35

Widzimy z tego zestawienia, że wyznania nie pokrywają się zupełnie z językiem towarzyskim. Języka polskiego używa 86·85%, zatem ogromna większość, na wszystkie inne przypada zaledwie 13%. Lata następne, a szczególnie po wojnie europejskiej, kiedy termin „język towarzyski” zostanie zastąpiony narodowością, przyniosą znaczne zmiany.

Zestawiam jeszcze tablicę analfabetów:¹)

Umiejących czytać i pisać		razem	%	tylko czytać		razem	%	analf.		ra- zem	%
m.	k.			m.	k.			m.	k.		
4292	3742	8034	38·38	353	475	828	3·95	5313	6762	12075	57·67

Tablica ta wykazuje 58% zupełnych analfabetów, cyfrę naprawdę olbrzymią. Czas wzrostu oświaty i towarzystw kulturalnych przypada na czasy nieco późniejsze. W latach osiemdziesiątych panował jeszcze wszechwładnie analfabetyzm. Spadek oświaty i kultury nie skończył się bynajmniej na progu XIX wieku. Przemysł dopiero po roku 1880 przybiera charakter nowożytnego miasta i to zarówno w wyglądzie zewnętrznym, jak i wewnętrznych urządzeniach i instytucjach. Prace prowadzone w tym kierunku omówimy szerzej niżej, tu jeszcze zaznaczam, że duże znaczenie dla rozwoju miasta posiadało zbudowanie w roku 1873 twierdzy. Liczny garnizon wojskowy przyczynił się do ożywienia ruchu handlowego.

Omówimy teraz zawodowy podział ludności w roku 1880:

¹) Bez garnizonu wojskowego. Dane wedle Hausera, który nie odlicza dzieci niżej lat ośmiu,

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni za- wodowo	Czynni i bierni za- wodowo
	samo- dzielni	cze- lad- nicy	u- cznio- wie		
Ogółem	9224	200	451	2571	22040
Przemysł razem	1676	86	37	3714	5513
Przemysł nieokreślony	35	—	—	128	163
Przemysł mineralny	5	1	1	29	36
Właściciele cegielni	4	1	—	27	33
Robotnicy cegielni	—	—	—	—	—
Obróbka kamienia	—	—	—	—	—
Wyrób cementu	1	—	—	2	3
Garncarstwo	—	—	—	—	—
Przemysł metalowy	229	16	—	434	679
Blacharstwo	46	3	—	117	166
Kowalstwo	67	3	—	100	170
Ślusarstwo i rusznikarstwo	97	9	—	162	268
Kotlarstwo	4	1	—	13	18
Wyrób śrub i gwoździ	2	—	—	10	12
Nożownictwo	3	—	—	—	3
Drobny przemysł metal.	10	—	—	32	42
Obróbka metali	—	—	—	—	—
półszlachetnych	9	1	1	21	32
Bronzownictwo	—	—	—	—	—
i mosiężnictwo	9	1	1	21	32
Obróbka metali	—	—	—	—	—
szlachetnych	16	—	2	33	51
Złotnictwo i jubilerstwo	7	—	—	11	18
Zegarmistrzowstwo	9	—	2	22	33
Przemysł chemiczny	11	1	2	39	53
Farbiarstwo	6	—	—	15	21
Mydlarstwo	2	1	—	11	14
Wyrób wody mineralnej	2	—	—	7	9
„ czernidła	1	—	—	6	7
Przemysł włókienniczy	6	—	—	27	33
Wyrób nici i płacht	2	—	—	14	16
Sieciarstwo	1	—	—	3	4
Powroźnictwo	2	—	—	9	11
Tkactwo	1	—	—	1	2
Przemysł skórzaný	—	—	—	—	—
Garbarstwo	—	—	—	—	—
Rymarstwo i siodlarstwo	6	1	—	13	20

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni zawodowo	Czynni i bierni zawodowo
	samo-dzielni	czeladnicy	uczniowie		
Przemysł drzewny	161	19	—	386	566
Wyrób powozów	1	7	—	8	16
Stolarstwo	106	4	—	223	333
Stelmachowstwo	13	8	—	30	51
Bednarstwo	11	—	—	24	35
Fajczarstwo	3	—	—	7	10
Tokarstwo	13	—	—	37	50
Koszykarstwo	2	—	—	1	3
Tapicerstwo	9	—	—	41	50
Szczotkarstwo	3	—	—	15	18
Przemysł spożywczy	248	14	4	695	961
Młynarstwo	33	1	—	110	144
Piekarstwo	93	4	—	244	341
Rzeźnictwo	93	9	3	249	354
Browarnictwo	6	—	1	13	20
Krochmalnictwo	1	—	—	3	4
Cukrownictwo	3	—	—	17	20
Krupiarstwo	19	—	—	59	78
Przemysł odzieżowy i galanteryjny	645	23	13	1164	1845
Bieliznarstwo	111	—	—	49	60
Krawiectwo	243	13	3	515	774
Modniarstwo	2	—	—	—	2
Kuśnierstwo	16	—	—	63	79
Czapkarstwo	5	2	2	11	20
Rękawicznictwo	3	—	—	6	9
Szewstwo	262	8	8	517	795
Drobny przemysł odzieżowy	3	—	—	3	6
Przemysł poligraficzny	36	—	4	102	142
Drukarstwo	21	—	2	38	61
Fotografia	2	—	—	13	15
Introligatorstwo	13	—	2	51	66
Budownictwo	277	10	12	633	932
Budowa domów	6	—	—	32	38
Murarstwo	108	2	1	263	374
Ciesielstwo	57	—	—	142	199
Szklarstwo	12	—	—	54	66
Strycharstwo	30	—	—	33	63
Malarstwo	31	1	9	62	103
Lakiernictwo	12	4	—	17	33

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni zawodowo	Czynni i bierni zawodowo
	samo- dzielni	czę- ład- nicy	u- cznio- wie		
Kominiarstwo	12	3	2	7	24
Elektr. - techn.	5	—	—	12	17
Brukarstwo	2	—	—	2	4
Studniarstwo	2	—	—	9	11
Handel	472	84	8	1517	2081
Kupcy bez określenia	121	69	5	442	637
Towary spożywcze	151	3	—	497	651
Skóry	12	1	—	46	59
Futra	1	—	—	3	4
Zelazo	12	—	—	63	75
Bławatny	13	3	—	52	68
Galanterja	4	—	—	15	19
Księgarstwo	2	—	2	5	9
Aptekarstwo	7	8	1	13	29
Drobny i mieszany	149	—	—	381	530
Hotelarstwo	124	30	—	510	664
Hotele	3	11	—	16	30
Jadłodajnie	119	18	—	490	627
Kawiarnie	2	1	—	4	7
Handel pieniężny	37	—	—	119	156
Banki	14	—	—	38	52
Spekulanci	23	—	—	81	104
Pośrednictwo	64	—	—	209	273
Faktorstwo					

Nazwa zawodu	Czynni zawodo- wo	bierni zawodo- wo	czynni i bierni zawodo- wo
Komunikacja	459	1300	1759
Kolej żelazna	329	966	1295
Poczta	53	144	197
Inni przy komunikacji	77	190	267
Administracja pań- st- wowa	345	804	1149
Urzednicy administracyjni, sąd, służba bezpieczeństwa, siły pomocnicze	345	804	1149

Nazwa zawodu	Czynni zawodo- wo	bierni zawodo- wo	czynni i bierni zawodo- wo
Służba zdrowia	61	91	152
Lekarze	23	48	71
Służba sanitarna	17	6	23
Cyrulicy	8	29	37
Akuszerki	13	8	21
Kościół	204	80	284
Duchowni	191	57	248
Służba kościelna	13	23	36
Szkolnictwo	142	274	416
Wolne zawody	54	117	171
Adwokaci, notariusze, depen- denci	40	79	119
Inżynierowie	14	38	52
Nauka i sztuka	35	50	85
Artyści i literaci	3	2	5
Muzycy i śpiewacy	32	48	80
Zakłady wychowawcze	2	15	17
Ubezpieczenia	5	7	12
Usługi osobiste			
Służba nie mieszkająca u pra- codawców	273	219	492
Służące	203	136	339
Kucharstwo	25	36	61
Pracunki	35	25	60
Lokaje	10	22	32
Służba mieszkająca u praco- dawców	1440	—	1440
Fryzjerstwo	19	14	33
Stróże	114	224	338
Robotnicy dzienni	960	1558	2518
Kapitałiści, rentjerzy	382	810	1192
Właściciele realności	145	341	486
Kapitałiści	68	129	197
Emeryci i wdowy	169	340	509
Uczniowie	—	579	579

Nazwa zawodu	Czynni zawodo- wo	bierni zawodo- wo	czynni i bierni zawodo- wo
Osoby przebywające w więzieniach	335	—	335
Rolnictwo	131	411	542
Uprawa roli	101	328	429
Służba folwarczna	8	25	33
Ogrodnictwo	12	27	39
Leśnictwo	5	23	28
Rybacktwa	5	8	13
Wojsko	1373	—	1373
Z łaski	116	20	136
Bez określonego zawodu . .	397	—	397

Przedewszystkiem z analizować wypada dwie najważniejsze dla nas gałęzie: przemysł i handel.

Przemysł zatrudniał ogółem . . 26·8%

Handel, w tem handel pienięż. . 19·4%

Razem te dwie gałęzie zatrudniają za-
ledwie 46·2%

Z poszczególnych gałęzi przemysłu zatrudniają:

Przemysł mineralny 0·1%

Przemysł metalowy 3·5%

Obróbka metali szlachetnych . . 0·3%

Przemysł chemiczny 0·2%

Przemysł włókienniczy 0·1%

Przemysł skórzaný 0·1%

Przemysł drzewny 2·8%

Przemysł spożywczy 4·5%

Przemysł odzieżowy i galant. . . 9·0%

Przemysł poligraficzny 0·8%

Budownictwo 4·4%

Przemysł nieokreślony 0·8%

Razem 26·8%

Tylko niektóre działy przemysłu są silnie rozwinęte. Przedewszystkiem odzieżowy i galanteryjny, co jest zupełnie zrozumiałe, gdyż, wchodzą tu takie rzemiosła, jak krawiectwo, bieliźniarstwo, szewstwo, które pracują już nie tylko na potrzeby miasta, muszą więc zatrudniać większą ilość ludzi. Większe znaczenie mają jeszcze przemysł spo-

żywczy, metalowy, drzewny i budownictwo. Inne gałęzie przemysłu stanowią już tylko drobne odsetki.

Z handlu największą ilość zatrudniają:

Handel towarowy	10·4%
Hotelarstwo i jadłodaj.	3·1%
Wynajem i dozór mieszk.	3·9%
Handel pieniężny	0·7%
Pośrednictwo	1·3%
Razem	19·4%

Z innych działów wymienić można komunikację i transport. Zatrudniają one 8·4% ogółu ludzi. Razem handel, przemysł i komunikacja dają utrzymanie 54·6% ludności.

Rozwój więc poszczególnych gałęzi jest wciąż jeszcze niedostateczny i świadczy o niedorozwoju ekonomicznym miasta.

Na pozostałe rodzaje zawodów, z wyjątkiem rolnictwa a do pewnego stopnia i zarobników, które nie mają już większego gospodarczego znaczenia, gdyż należą raczej do konsumentów aniżeli do wytwórców, przypada 45·4%. Wśród tych zawodów przypada na:

Administrację państwową i samorządową	5·5%
Służba zdrowia	0·7%
Kościół	1·4%
Szkolnictwo i zakłady wychowawcze	2·2%
Wolne zawody	0·8%
Nauka i sztuka	0·4%
Usługi osobiste	9·0%
Robotnicy dzienni	12·7%
Kapitał, renta, emeryci	6·5%
Rolnictwo	2·5%
Więzienia, żebractwo, prostytutka	2·2%
Bez określonego zawodu	1·5%
Razem	45·4%

Spis ludności z roku 1890. Liczba domów i ogólna ilość mieszkańców.

Nazwa przedmieścia	Ilość domów	Zamieszkał.	Niezamieszkał.	Ilość mieszkań	Ilość ludzi	Mężczyzn	Kobiet
Miasto . .	277	260	17	1535	8785	4304	4481
Lwowskie .	721	659	63	2267	10733	5021	5712
Podzamcze .	113	110	3	364	1676	797	875
Zasanie . .	632	512	20	1121	6823	3147	3676
Razem . .	1643	1541	102	5587	28017	13269	14748

Ludności cywilnej było :

Ogółem	mężczyzn	%	kobiet	%
28017	13269	47·3	14748	52·7

Wynika z tego, że liczba kobiet jest większą od ilości mężczyzn o 5·4%.

Podział wedle wyznań:

Rzym-kat.	%	gr.-kat.	%	moż.	%	innego	%
16671	47·4	7177	20·4	10998	31·2	368	1·0

Niemal połowę ludność stanowią rzym-katolicy. Następną grupą co do wielkości są żydzi, w końcu idą rusini.

Stosunki zawodowe:

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni zawodowo	Czynni i bierni zawodowo
	samodzielni	czeladnicy	ucznowie		
Ogółem	17142	1436	1063	15568	35209
Przemysł	1636	1185	786	4716	8323
Przemysł nieokreślony	52	—	—	159	211
Przemysł mineralny	20	15	18	69	122
Cegielnictwo	7	—	6	32	45
Kaflarstwo	3	3	1	1	8
Obróbka kamienia	7	11	10	29	57

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni zawodowo	Czynni bierni zawodowo
	samo-dzielni	czeladnicy	uczniowie		
Wyrób cementu	2	—	—	5	7
Garncarstwo	1	1	1	2	5
Przemysł metalowy	167	208	164	582	1121
Blacharstwo	31	26	31	136	224
Kowalstwo	40	55	34	146	275
Ślusarstwo i rusznikarstwo.	88	125	96	277	586
Kotlarstwo	4	1	—	16	21
Nożownictwo	2	1	3	5	11
Drobny przemysł metalowy	2	—	—	2	4
Obróbka metali półszlachetnych	12	2	14	27	55
Bronzownictwo i mosięż.	12	2	14	27	55
Obróbka metali szlachetnych	27	18	29	78	152
Złotnictwo i jubilerstwo.	13	6	12	47	78
Zegarmistrzowstwo.	11	12	16	28	67
Wyrób instrumentów precyzyjnych	3	—	1	3	7
Przemysł chemiczny.	17	4	—	49	70
Farbiarstwo	3	1	—	10	14
Mydlarstwo	6	3	—	11	20
Fabr. wód mineralnych	7	—	—	26	33
Fabr. czernidła	1	—	—	2	3
Przemysł włókienniczy	6	—	12	12	30
Wyrób kołder	1	—	1	—	2
Powroźnictwo	1	—	—	2	3
Wyrób pończoch	4	—	11	10	25
Przemysł papierniczy	2	—	6	2	10
Wyrób tutek cygaretowych.	2	—	6	2	10
Przemysł skórzaný.	12	9	9	26	56
Rymarstwo i siodlarstwo	12	9	9	26	56
Przemysł drzewny	162	167	84	596	1009
Fabryka powozów	2	1	1	7	11
Stolarstwo	108	134	51	425	718
Stelmachowie.	10	3	7	16	36
Bednarstwo	11	12	12	40	75

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni zawodowo	Czynni i bierni zawodowo
	samo-dzielni	czeladnicy	uczniowie		
Kołodziejstwo	1	1	—	6	8
Tokarstwo i snycerstwo . . .	8	8	3	30	49
Koszykarstwo	2	—	—	4	6
Parasolnictwo	3	—	—	13	16
Tapicerstwo	9	7	8	38	62
Szczolkarstwo	7	1	1	15	24
Drobny przemysł drzewny . .	1	—	1	2	4
Przemysł spożywczy .	182	158	85	697	1122
Młynarstwo	18	11	1	73	103
Piekarstwo	71	76	26	287	460
Browarnictwo i gorzelnictwo .	3	—	—	9	12
Cukiernictwo	8	7	10	25	50
Rzeźnictwo	77	63	45	278	463
Krupiarstwo	5	1	3	25	34
Przemysł odzieżowy i galanteryjny	561	351	355	1270	2537
Bielizniarstwo	74	—	—	17	91
Krawiectwo	254	123	270	573	1220
Modniarstwo	3	—	1	—	4
Kuśnierstwo	21	7	6	56	90
Czapkarstwo	5	7	5	16	33
Rękawicznictwo	2	2	1	3	8
Szewstwo	202	112	72	605	991
Przemysł poligraficzny	42	23	36	84	185
Drukarstwo	26	16	16	46	104
Fotografia	5	4	10	7	26
Introligatorstwo	11	3	10	31	55
Przemysł maszynowy .	1	4	1	13	19
Fabryka maszyn rolniczych .	1	4	1	13	19
Budownictwo	373	226	73	1052	1724
Budowa domów	46	—	—	95	141
Mularstwo	133	112	30	398	673
Ciesielstwo	117	61	10	333	521
Szklarstwo	13	1	3	41	58
Strycharstwo	16	2	—	32	50
Malarstwo	26	23	23	90	162
Lakiernictwo	5	7	2	19	33
Kominiarstwo	4	19	1	14	38
Elektro-technicy	3	—	4	8	15

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni za- wodowo	Czynni i bierni za- wodowo
	samo- dzielni	cze- lad- nicy	u- cznio- wie		
Brukarstwo	4	—	—	8	12
Studniarstwo	6	1	—	14	21
Handel	782	139	173	2320	3414
Kupcy bez określenia	42	19	29	142	232
Handel ziemiopłodami i zwie- rzętami	56	1	3	160	220
Handel maszynami i materia- łami budowlanymi	51	—	4	192	247
Handel towarami odzieżowymi	15	7	10	43	75
Handel towarami spożywczymi	255	36	41	790	1122
Skóry	15	5	6	46	72
Żelazo	12	7	6	51	76
Bławatny	61	30	15	198	304
Galanteryjne	29	20	17	77	143
Księgarstwo	4	4	1	16	25
Aptekarstwo	14	1	7	4	26
Drobny i mieszany	195	3	30	505	733
Inny	33	6	4	96	139
Hotelarstwo i wynaj- em mieszkań	237	116	4	714	1071
Hotele	7	—	—	14	21
Jadłodajnie	170	113	1	568	852
Kawiarnie	5	3	3	22	33
Wynajem mieszkań	55	—	—	110	165
Handel pieniężny	40	—	—	53	93
Banki	40	—	—	53	93
Pośrednictwo handlowe	68	—	—	198	266
Ajeńci faktorzy	68	—	—	198	266
Komunikacje	431	—	—	1004	1435
Koleje żelazne	261	—	—	660	921
Poczta	79	—	—	187	266
Inni przy komunikacji	91	—	—	157	248
Urzednicy administra- cyjni, sąd, siły pomo- cnicze	302	—	—	646	948
Służba bezpieczeństwa	104	—	—	75	179

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni zawodowo	Czynni i bierni zawodowo
	samo-dzielni	czeladnicy	uczniowie		
Służba zdrowia	75	—	—	77	152
Lekarze	26	—	—	39	65
Weterynarja	4	—	—	9	13
Służba sanitarna	38	—	—	19	57
Cyrulicy	5	—	—	8	13
Kąpiele i łaźnie	2	—	—	2	4

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo	bierni zawodowo	czynni i bierni zawodowo
Kościół	302	107	409
Duchowni	272	42	314
Służba kościelna	30	65	95
Szkolnictwo	193	286	479
Nauczyciele	181	266	447
Nauczyciele siderów	12	20	32
Wolne zawody	84	129	213
Adwokaci, notariusze, siły pomocnicze	60	91	151
Inżynierowie	24	38	62
Nauka i sztuka	59	62	121
Artyści i literaci	25	13	38
Muzycy i śpiewacy	34	49	83
Ubezpieczenie	5	14	19
Usługi osobiste	2579	611	3190
Służba nie mieszkająca u pracodawców	385	234	619
Służba mieszkająca u pracowników	1984	—	1984
Fryzjerzy	37	47	84
Pranie prasowanie czyszczenie	4	14	18
Stróże	169	316	485
Utrzymujący się bez pracy	294	475	1449
Kapitałiści	9	6	15

Nazwa zawodu	Czynni zawodo- wo	bierni zawodo- wo	czynni i bierni zawodo- wo
Emeryci i wdowy	285	469	754
Studenci	680	—	680
Zawód bliżej nieokre- ślony	2153	2150	4303
Robotnicy dzienni	2100	2068	4168
Inni	53	82	135
Wojsko	7192	555	7747
Rolnictwo	200	460	660
Uprawa roli	148	340	488
Ogrodnictwo	27	49	76
Leśnictwo	8	20	28
Rybacktvo	4	8	12
Służba folwarczna	13	43	56
Osoby przebywające w więzieniach	152	—	152
Żebractwo	159	15	174
Bez określonego za- wodu	395	—	395

W spisie z roku 1890 garnizon wojskowy liczył 7192 ludzi. Wobec tego chcąc uzyskać faktyczny procentowy udział ludności w poszczególnych gałęziach przemysłu, musimy przeprowadzić podwójne obliczenie. Od ogółu ludności i tylko od ludności cywilnej.

Gałęzie przemysłu:

Przemysł nieokreślony	0·6%	0·7%
„ mineralny	0·3%	0·4%
„ metalowy	3·2%	4·0%
Obróbka metali półszlachetnych.	0·1%	0·2%
„ „ szlachetnych	0·4%	0·5%
Przemysł chemiczny	0·2%	0·3%
„ włókienniczy	0·1%	0·2%
„ skórzaný	0·1%	0·2%
„ drzewny	2·9%	4·0%
„ spożywczy	3·2%	4·0%

Przemysł odzieżowy i galant.	7·2%	8·9%
„ poligraficzny	0·5%	0·6%
Budownictwo	4·9%	6·1%
Razem	23·7%	30·1%

Zmian godnych uwagi w układzie zawodowym ludności niema. Zarysowują się dwie grupy. Jedną z nich tworzy przemysł drzewny, spożywczy, odzieżowy, metalowy i budownictwo. W ramach tej grupy jedne rodzaje zwiększają się, inne zmniejszają, zawsze jednak są najliczniejsze. Pozostałe gałęzie przemysłu nie rozwijają się niemal zupełnie i nie posiadają większego znaczenia.

Różnica między jednym obliczeniem a drugim wynosi 6·4%, przyczem naszym zdaniem obliczenie od ludności cywilnej tylko, jest decydujące dla określenia charakteru miasta.

Handel:

Handel towarowy	9·4%	12·2%
Hotelarstwo, jadłodajnie, wynajem i dozór mieszkań	4·4%	5·5%
Handel pieniężny	0·2%	0·3%
Pośrednictwo	0·7%	0·9%
Razem	14·7%	18·9%

Handel i przemysł dają utrzymanie razem z wojskiem 38·4%, bez wojska zaś 49%. Z handlu najwięcej ludzi zatrudnia handel towarowy, wśród niego handel spożywczy i mięszany. Na inne zawody przypada:

Komunikację	4·0%	5·2%
Administrację	3·2%	4·1%
Służbę zdrowia	0·4%	0·5%
Szkolnictwo	1·3%	1·7%
Wolne zawody	0·6%	0·7%
Nauka i sztuka	0·3%	0·4%
Usługi osobiste	8·8%	11·0%
Utrzymujący się bez pracy.	4·1%	5·2%
Zawód bliżej nieokreślony	12·2%	15·4%
Wojsko	22·8%	2·0%
Rolnictwo	1·9%	2·3%
Więzienia	0·4%	0·5%
Żebractwo	0·5%	0·6%
Bez określonego zawodu	1·1%	1·4%
Razem	61·6%	51·0%

Kilka z wymienionych wyżej pozycji wymaga objaśnienia. Wojsko w ogólnej liczbie ludności daje aż 22·8%. Niemal 1/3 część ludności tworzy garnizon wojskowy. Wśród nich, osób cywilnych, zaledwie 2%. Wyjaśnienia wymaga również pozycja: „Zawód bliżej nieokreślony“. Są to przeważnie robotnicy dzienni, niekwalifikowani. Niewątpliwie znaczna ich ilość pracowała bądź w przemyśle, szczególnie w budownictwie, jako robotnicy murarscy, bądź przy pracach pomocniczych: przy transporcie i komunikacji. Gdybyśmy te pozycje zaliczyli do przemysłu, wówczas obraz stosunków zawodowych uległby wybitnej zmianie. Handel, przemysł i komunikacja, zatrudniałyby 54·6% ogółu ludności, względnie bez wojska 69·6%.

Duży odsetek przypada na tak zwanych „Utrzymujących się bez pracy“, emerytów i kapitalistów. Wśród nich jest też młodzież szkolna, nie mieszkająca u rodziców. Jest ich więcej, aniżeli urzędników państwowych i samorządowych. Ta kategoria ludzi wbrew powszechnej opinii nie stanowi dużego procentu. Oczywiście pomijamy kolej, która jest przedsiębiorstwem państwowem przynoszącem dochody.

Spis ludności z roku 1900. Ogólna liczba ludności, liczba domów, podział wedle wyznań:

Nazwa przedmieścia	Ilość domów	Zamieszkał.	Niezamieszkał.	Ilość mieszkańców	Mężczyzn	Kobiet	Razem
Miasto. . .	906	843	63	3191	6928	8313	15241
Lwowskie .	266	248	18	1443	3995	4310	8305
Podzámce .	128	125	3	446	943	1064	2007
Zasanie . .	803	783	20	2578	5569	6659	12228
Razem. . .	2103	1999	104	7658	17435	29346	37781

Stosunek kobiet do mężczyzn:

Ogółem	mężczyzn	%	kobiet	%
37781	17435	46·1	20346	53·9

Kobiet jest więcej o 7·8%. Porównując z poprzednimi spisami, stwierdzić należy stały wzrost liczby kobiet.

Podział ludności wedle wyznań:

Rzym.-kat.	%	gr.-kat.	%	moż.	%	innego	%
21320	46·0	10429	22·5	14109	30·4	446	1·0

W stosunku do lat poprzednich nie ma żadnych wybitniejszych zmian. Odpowiednio do wzrostu ludności, powiększa się ludność poszczególnych wyznań. Zawsze bardzo znaczną większość posiada religja rzym.-kat., a przez to samo narodowość polska.

Stosunki zawodowe:

Przemysł.

Przemysł nieokreślony	0·3%	0·4%
„ mineralny	0·6%	0·7%
„ metalowy	2·8%	3·4%
Obróbka metali półszlachetnych.	0·1%	0·2%
„ „ szlachetnych	0·3%	0·4%
Przemysł chemiczny	0·2%	0·3%
„ włókienniczy	0·1%	0·2%
„ skórzaný	0·1%	0·2%
„ drzewny	2·7%	3·3%
„ spożywczy	3·3%	4·1%
„ odzieżowy	5·5%	6·7%
„ poligraficzny	0·5%	0·6%
Budownictwo	5·1%	6·2%
Razem	21·6%	26·7%

Również i w przemyśle nie notujemy żadnych wybitniejszych zmian. W stosunku do ubiegłego dziesięciolecia zauważyć można nieznaczny spadek liczby ludzi, oddających się przemysłowi.

Handel:

Handel towarowy	10·0%	12·3%
Hotelarstwo wynajem mieszkań, jadłodajnie	7·8%	9·2%
Handel pieniężny	0·8%	1·0%
Pośrednictwo	0·8%	1·0%
Razem	19·4%	23·5%

Wszystkie rodzaje handlu wykazują wzrost. Różnica między rokiem 1890 a 1900 wynosi 4·6%. Ogółem handel i przemysł zatrudniają 41% ludzi, względnie bez załogi wojskowej 50·2%, czyli o jeden procent więcej aniżeli w roku 1890.

Na inne zawody przypada:

Komunikacja	9·4%	11·6%
Służba państwowa	3·5%	4·3%
Służba zdrowia	0·4%	0·6%
Ubezpieczenia	0·2%	0·3%
Wojsko	20·4%	2·6%
Kościół	0·7%	0·9%
Szkolnictwo	2·0%	2·5%
Wolne zawody	0·4%	0·5%
Nauka i literatura	0·3%	0·4%
Usługi osobiste	8·3%	10·3%
Utrzymujący się bez pracy	4·2%	5·1%
Rolnictwo	1·2%	1·5%
Zawód bliżej nieokreślony	5·8%	6·5%
Żebractwo	0·2%	0·3%
Bez zawodu	2·0%	2·4%
Razem	59·0%	49·8%

Jeżeli z powyższej grupy wyodrębnimy zawody, które można zaliczyć do wytwórczych, względnie mających charakter przedsiębiorstw, to otrzymamy na przemysł, handel, komunikacje, zarobników dziennych i rolnictwo 69·8%, na inne rodzaje zawodów 30·2.

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni zawodowo	Czynni i bierni zawodowo
	samo-dzielni	czeladnicy	uczniowie		
Ogółem	21727	1525	1035	22008	46295
Przemysł razem	—	—	—	—	—
Przemysł nieokreślony	39	2	3	114	158
Przemysł mineralny	45	33	28	165	271
Cegielnictwo	22	—	—	58	80
Kaflarstwo	8	14	19	53	94
Obróbka kamienia	15	19	9	54	97
Przemysł metalowy	159	192	174	756	1281
Blacharstwo	39	29	23	187	278

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni za- wodowo	Czynni i bierni za- wodowo
	samo- dzielni	cze- ład- nicy	u- cznio- wie		
Kowalstwo	34	41	38	203	316
Slusarstwo	68	117	110	320	615
Rusznikarstwo	3	1	1	11	16
Kotlarstwo	9	1	1	22	33
Nożownictwo	2	3	—	5	10
Drobny przemysł metalowy .	4	—	1	8	13
Obróbka metali pół- szlachetnych	8	5	4	20	37
Bronzownictwo i mosiężn. .	8	5	4	20	37
Obróbka metali szla- chetnych	31	15	14	99	159
Złotnictwo i jubilerstwo . .	16	6	2	51	75
Zegarmistrzostwo	13	9	11	44	77
Wyrób instrumentów muzycz.	2	—	1	4	7
Przemysł chemiczny .	22	2	—	62	86
Farbiarstwo	10	1	—	24	35
Mydlarstwo	3	1	—	7	11
Fabryka wód mineralnych . .	9	—	—	31	40
Przemysł włókienniczy	7	1	2	28	38
Wyrób kołder	1	1	—	6	8
Powroźnictwo	3	—	—	13	16
Wyrób pończoch	3	—	2	9	14
Przemysł papierowy .	2	—	2	8	12
Wyrób tutek	1	—	2	4	7
Wyrób pudełek	1	—	—	4	5
Przemysł skórzany . .	7	2	5	26	40
Garbarstwo	1	—	—	4	5
Rymarstwo i siodlarstwo . .	6	2	5	22	35
Przemysł drzewny . .	135	218	83	836	1272
Stolarstwo	82	171	55	631	939
Stelmachowie	6	8	1	20	35
Bednarstwo	14	14	5	48	81
Tokarstwo	10	9	8	52	79
Koszykarstwo	4	—	—	12	16
Parasolnictwo	3	—	—	10	13
Tapicerstwo	13	10	13	42	78
Szczotkarstwo	3	6	1	21	31

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni za- wodowo	Czynni i bierni za- wodowo
	samo- dzielni	czę- ład- nicy	u- cznio- wie		
Przemysł spożywczy	228	153	125	1072	1578
Młynarstwo	58	5	12	181	257
Piekarnictwo	82	89	30	483	684
Browarnictwo	4	—	1	20	25
Cukiernictwo	12	3	24	34	73
Rzeźnictwo	65	27	58	333	483
Krupiarstwo	7	27	—	19	53
Cukrownictwo	—	2	—	2	4
Przemysł odzieżowy i galanteryjny	560	273	234	1485	2552
Bielizniarstwo	116	—	—	46	162
Krawiectwo	199	148	171	567	1085
Modniarstwo	9	—	—	7	16
Kuśnierstwo	12	6	2	41	61
Czapkarstwo	11	3	1	27	42
Rękawicznictwo	3	2	—	6	11
Szewstwo	210	114	60	791	1175
Przemysł poligraficzny	53	13	52	111	229
Drukarnictwo	29	5	20	56	110
Fotografia	12	—	16	21	49
Introligatorstwo	11	8	15	34	68
Rytmownictwo	1	—	1	—	2
Budownictwo	286	318	144	1603	2351
Budowa domów	27	—	—	85	112
Dozorcy budowlani	18	—	—	61	79
Mularstwo	99	187	44	589	919
Ciesielstwo	47	64	49	399	559
Szklarstwo	13	5	—	53	71
Strycharstwo	13	1	1	39	54
Malarnictwo	27	36	25	167	255
Lakiernictwo	14	17	9	87	127
Kominiarstwo	8	1	9	27	45
Brukarstwo	11	2	3	49	75
Betoniarstwo	5	5	2	28	40
Studniarstwo	4	—	2	19	25
Handel	977	210	162	3317	4666
Kupcy bez określenia	298	191	75	1244	1808
Handel ziemiopłodami i zwie- rzętami	35	—	1	116	152

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni zawodowo	Czynni i bierni zawodowo
	samo-dzielni	czeladnicy	uczniowie		
Handel maszynami i materiałami budowlanymi	39	—	4	164	207
Handel towarami odzieżowymi	27	2	14	96	139
Handel półfabrykatami	19	1	5	87	112
Handel towar. spożywczych	148	7	22	570	747
Galanterja	20	2	13	73	108
Aptekarstwo	16	—	7	50	73
Księgarstwo	3	—	4	12	19
Drobny i miészany	326	1	7	849	1183
Inny	49	6	10	56	118
Handel pieniężny	118	—	—	282	400
Banki	85	—	—	179	264
Kantory wymiany	33	—	—	103	136
Hotelarstwo, wynajem mieszkań, jadłodajnie	958	88	3	2439	3488
Dzierżawa propinacji	34	—	—	100	134
Hotele	11	10	—	25	46
Jadłodajnie	158	62	3	622	845
Kawiarnie	11	16	—	30	57
Wynajem mieszkań	357	—	—	801	1158
Dozór mieszkań	421	—	—	961	1382
Pośrednictwo handlowe	94	—	—	309	403
Ajenci, faktorzy	94	—	—	309	403
Komunikacja	1177	—	—	3180	4357
Koleje żelazne	676	—	—	1969	2645
Poczta	128	—	—	260	388
Inne pozy komunikacji	373	—	—	951	1324
Urzednicy administracyjni sąd, siły pomocnicze	513	—	—	1100	1613
Urzednicy administracyjni sąd, samorząd	385	—	—	844	1229
Służba bezpieczeństwa	76	—	—	163	239
Staż pożarna	52	—	—	93	145
Służba zdrowia	93	—	—	126	219
Lekarze i weterynarze	30	—	—	75	105
Służba sanitarna	30	—	—	10	40
Akuszerstwo	24	—	—	15	39
Kąpiele i łaźnie	9	—	—	26	35
Ubezpieczenia	27	—	—	58	85
Wojsko	8514	—	—	983	9497

Nazwa zawodu	Czynni zawodo- wo	bierni zawodo- wo	czynni i bierni zawodo- wo
Kościół	276	73	349
Duchowni	260	48	308
Służba kościelna	16	25	41
Szkolnictwo	339	546	885
Nauczyciele	230	306	536
Nauczyciele bederów	93	213	306
Nauczyciele prywatni	13	25	38
Zakłady wychowawcze	3	2	5
Wolne zawody	75	125	200
Adwokaci, notariusze i siły pomocnicze	66	101	167
Inżynierowie	9	24	33
Nauka i sztuka	80	89	169
Artyści i literaci	14	8	22
Muzycy	66	81	147
Usługi osobiste	3217	569	3786
Służba mieszkająca u praco- dawców	622	450	1072
Służba nie mieszkająca u praco- dawców	2527	—	2527
Fryzjerzy	52	90	142
Pranie, prasowanie i czyszcze- nie ubrań	16	29	45
Utrzymujący się bez pracy	1423	533	1956
Kapitałiści	28	45	43
Rentjerzy	13	14	27
Emeryci	295	474	769
Studenci	1087	—	1087
Rolnictwo	179	408	587
Uprawa roli	136	305	441
Ogrodnictwo	29	53	82
Leśnictwo	13	49	62
Rybacktwo	1	1	2
Zawód bliżej nieokre- ślony	1161	1476	2637
Żebractwo i prostytutcja	114	10	124
Bez określonego za- wodu	820	—	820

Spis ludności z roku 1910. Ogólna liczba ludności i liczba domów.

Nazwa przedmieścia	Ilość domów	Zamieszkan.	Niezamieszkan.	Ilość mieszkańców	Ilość ludzi
Miasto. . .	269	249	20	1495	7819
Lwowskie .	1103	1022	81	4161	19196
Podzamcze .	154	144	10	97	2286
Zasanie . .	1077	1032	45	3454	16737
Razem. . .	2603	2447	156	9607	46038

Stosunek kobiet do mężczyzn (bez wojska):

mężczyzn	%	kobiet	%
21239	46·1	24799	53·9

Stosunek ten w ciągu lat 10 nie uległ żadnej zmianie.

Podział ludności wedle wyznań:

Rzym-kat.	%	gr.-kat.	%	mojż.	%	innego	%
25306	46·8	12018	22·2	16062	29·7	692	1·3

Stosunki zawodowe:¹)

Przemysł.

Przemysł nieokreślony	0·3%	0·4%
„ mineralny	0·6%	0·7%
„ metalowy	2·2%	2·5%
Obróbka metali półszlachetnych.	0·1%	0·2%
„ „ szlachetnych	0·3%	0·4%
Przemysł chemiczny	0·1%	0·2%
„ włókienniczy	0·1%	0·2%
„ skórzany	0·1%	0·2%
„ drzewny	2·2%	2·6%
„ spożywczy	3·3%	3·8%

¹) Pierwsza kolumna cyfr oznacza procent ogółu mieszkańców, druga tylko ludności cywilnej.

Przemysł odzieżowy i galanteryjny	6·0‰	7·1‰
„ poligraficzny	0·6‰	0·7‰
Budownictwo	4·0‰	4·7‰
R a z e m	19·9‰	23·7‰

W ciągu lat 1900—1910 obserwujemy dalsze zmniejszanie się liczby ludności, trudniącej się przemysłem. Z 26·7‰ w roku 1900 spadła ta grupa ludności na 23·7‰, czyli o całe 3‰. Wzrost ludności nie wpływał zupełnie na rozwój przemysłu, natomiast rozwijał się handel.

Handel:

Handel towarowy	11·0‰	13·0‰
Hotelarstwo, wynajem mieszkań, jadalnie	6·1‰	7·4‰
Handel pieniężny	1·3‰	1·6‰
Pośrednictwo	1·1‰	1·3‰
R a z e m	19·5‰	23·3‰

O ile jeszcze w roku 1900 przemysł zatrudniał o 3·2‰ więcej ludzi od handlu, to obecnie różnica wynosizaledwie 0·4‰. Handel i przemysł zatrudniają 39·4‰ ogółu ludzi, względnie bez garnizonu 47‰, w roku zaś 1900 bez załogi wojskowej zatrudniały 50·2‰.

Inne zawody.

Komunikacja	9·4‰	11·0‰
Służba państwowa	4·4‰	5·2‰
Służba zdrowia	0·6‰	0·7‰
Armja	17·8‰	2·5‰
Teatr i muzyka	0·2‰	0·2‰
Szkolnictwo	2·2‰	2·7‰
Kościół	1·0‰	1·3‰
Usługi osobiste	8·0‰	9·5‰
Rolnictwo	1·0‰	1·1‰
Osoby przebywające w więzieniach, szpitalach i zakładach naukowych	3·7‰	4·4‰
Utrzymujący się bez pracy	3·8‰	4·5‰
Z dobroczynności	0·2‰	0·3‰
Żebractwo	0·4‰	0·5‰
Bez bliższego określenia zawodu	7·3‰	8·3‰
Bez zawodu	0·7‰	0·8‰
R a z e m	60·6‰	53·0‰

Przemysł, handel, rolnictwo, komunikacja i zarobnicy
dzienni dają 67·4%, podczas gdy w roku 1900 dawali 69·8%.
Spadek wynosi więc 2·4%.

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni za- wodowo	Czynni i bierni za- wodowo
	samo- dzielni	cze- lad- nicy	u- cznio- wie		
Ogółem	25130	1316	2249	25867	54562
Przemysł razem	—	—	—	—	—
Przemysł nieokreślony	77	—	—	83	160
Przemysł mineralny .	34	47	66	208	355
Cegielnictwo	10	2	22	92	126
Kafłarstwo	10	25	31	58	124
Obróbka kamienia	14	20	13	58	105
Przemysł metalowy .	147	196	195	631	1169
Blacharstwo	61	32	26	250	369
Kowalstwo	23	21	15	126	185
Slusarstwo	58	138	151	221	568
Kotlarstwo	1	3	—	16	20
Nożownictwo	2	2	1	9	14
Drobny przemysł metalowy .	2	—	2	9	13
Obróbka metali pół- szlachetnych	6	11	1	32	50
Obróbka metali szła- chetnych	37	21	23	117	198
Jubilerstwo	11	6	5	40	62
Zegarmistrzowstwo	23	13	15	67	118
Optyk	1	1	2	4	8
Wyrób instrumentów muzycz.	2	1	1	6	10
Przemysł chemiczny .	12	—	—	35	47
Farbiarstwo	2	—	—	5	7
Fabryka wód mineralnych . .	9	—	—	19	28
Fabryka czernidła	1	—	—	11	12
Przemysł włókienniczy	27	—	4	15	46
Hafciarstwo	22	—	—	6	28
Powroźnictwo	1	—	1	2	4
Wyrób pończoch	3	—	1	3	7
Wyrób kołder	1	—	2	4	7
Przemysł papierowy .	4	—	4	8	16
Wyroby z papieru	4	—	4	8	16

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni za- wodowo	Czynni i bierni za- wodowo
	samo- dzielni	cze- lad- nicy	u- cznio- wie		
Przemysł skórzany	9	7	8	34	58
Garbarstwo	2	—	1	10	13
Rymarstwo i siodlarstwo	7	7	7	24	45
Przemysł drzewny	159	160	114	766	1199
Tartaki	1	—	—	5	6
Stolarstwo	96	144	76	558	874
Bednarstwo	10	8	5	38	61
Wyrób mebli	1	—	—	3	4
Tokarstwo i snycerstwo	7	—	13	20	40
Wyrób drobnych przedmiotów, Wyrób korków	7	1	—	17	25
Koszykarstwo	2	—	—	4	6
Tapicerstwo	14	3	9	47	73
Wyrób lasek i parasoli	4	—	3	8	15
Szczotkarstwo	9	2	7	32	50
Stelmachowie	4	1	—	14	19
Wyrób kuferków	4	1	1	20	26
Przemysł spożywczy	250	164	116	1204	1734
Młynarstwo	64	—	—	182	246
Piekarstwo	91	84	71	535	781
Wyrób art. roślinnych	1	—	—	3	4
Gorzelnictwo i browarnictwo	5	3	1	27	36
Rzeźnictwo	85	76	42	431	634
Przemysł rybny	1	—	2	10	13
Krupiarstwo	3	1	—	16	20
Przemysł odzieżowy i galanteryjny	758	235	679	1596	3268
Bieliźniarstwo	71	—	—	26	97
Krawiectwo	370	122	541	706	1739
Modniarstwo	54	—	—	8	62
Kuśnierstwo	12	1	7	35	55
Kapelusznictwo	6	1	2	11	20
Rękawicznictwo	2	—	—	5	7
Krawaciarstwo, gorseciarstwo, Wyrób szelek	3	2	7	20	32
Wyrób obuwia	238	109	117	775	1239
Drobne przedmioty galanter.	2	—	5	10	17
Przemysł poligraficzny	74	9	54	174	311
Drukarstwo	35	1	24	67	127
Rytownictwo	4	—	—	16	20

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni za- wodowo	Czynni i bierni za- wodowo
	samo- dzielni	cze- ład- nicy	u- cznio- wie		
Fotografia	18	—	11	44	73
Introligatorstwo	17	8	19	47	91
Budownictwo	279	248	197	1419	2157
Brukarstwo	5	5	4	41	55
Budowa domów	23	—	2	66	91
Mularstwo	105	142	100	642	989
Ciesielstwo	39	22	19	194	279
Szklarstwo	10	6	5	36	57
Malarstwo	38	49	33	189	309
Lakiernictwo	17	5	8	66	96
Posadzkarstwo	2	—	—	4	6
Czyszczenie kominów	9	8	3	34	54
Gaz, woda, elektryczność	25	4	17	74	120
Strycharstwo	2	2	2	4	10
Betoniarstwo	11	4	3	55	73
Studniarstwo	3	1	1	14	19
Handel	—	—	—	—	—
Handel towarowy	1190	126	719	3969	6004
Bez podania rodzaju	752	87	604	2579	3922
Handel ziemiopłodami i zwie- rzętami	42	—	4	150	196
Handel surowcami, półfabryka- tami, materiałami budowlanymi i technicz.	59	2	12	245	318
H. art. spożywcze	76	4	24	270	374
Apteki, droguerje, chemikalja	10	20	9	42	81
Handel artykułami włóknistymi, odzieżowymi, galanterja	41	7	34	116	198
H. innymi artykułami oraz mieszany	114	4	26	380	524
Księgarnie	8	1	4	23	36
H. domokrążny i uliczny	88	1	2	164	255
Hotelarstwo, wynajem mieszkań, jadłodajnie	936	92	69	2306	3403
Hotele i pensjonaty	6	—	7	29	42
Wynajem i dozór mieszkań	696	—	—	1423	2119
Jadłodajnie	234	92	62	854	1242
Handel pieniężny	270	—	—	437	707
Banki, kasy oszczędności	214	—	—	324	538

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo			Bierni zawodowo	Czynni i bierni zawodowo
	samo-dzielni	czeladnicy	uczniowie		
Spekulanci	5	—	—	10	15
Ubezpieczenia	51	—	—	103	154
P o ś r e d n i c t w o	154	—	—	460	614
K o m u n i k a c j a	1308	—	—	3785	5093
Poczta, telegraf, telefon	156	—	—	405	561
Koleje żelazne	973	—	—	2948	3921
Komunikacja lądowa	126	—	—	298	424
Biura transportowe	16	—	—	33	49
Posłańcy i tragarze	37	—	—	101	138
Administracja państwowa, samorządowa. Sądownictwo	695	—	—	1703	2398
Administracja państwowa i samorządowa	459	—	—	1282	1741
Służba bezpieczeństwa	63	—	—	149	212
Straż pożarna	30	—	—	87	117
Adwokatura	143	—	—	185	328
Służba zdrowia	137	—	—	187	324
Lecznictwo i służba sanitarna . .	87	—	—	108	195
Weterynaria	3	—	—	14	17
Kąpiele i łaźnie	13	—	—	45	58
Akuszerstwo	31	—	—	16	47
Grzebanie zmarłych	3	—	—	4	7
A r m j a	8524	—	—	1160	9684

Nazwa zawodu	Czynni zawodowo	bierni zawodowo	czynni i bierni zawodowo
Teatr, muzyka, widowiska	59	38	97
Teatr, muzyka	50	34	84
Kinomatograf	2	3	5
Cyrk, kabarety i t. d.	7	1	8
Organizacje społeczne	8	26	34
Kościół	424	156	580

Nazwa zawodu	Czynni zawodo- wo	bierni zawodo- wo	czynni i bierni zawodo- wo
Duchowni	388	86	474
Służba kościelna	36	70	106
Nauka i literatura . .	7	7	14
Malarstwo i rzeźbiarstwo . .	7	7	14
Szkolnictwo	500	688	1188
Szol. powszechne i średnie	349	354	703
Naucz. prywatni, naucz. hede- rów	100	257	357
Zakłady wychowawcze	25	—	25
Służba szkolna	26	77	103
Usługi osobiste	3758	218	3976
Służba domowa nie mieszka- jąca u pracodawców	584	218	802
Mieszkająca u pracodawców	3174	—	3174
Inne usługi osobiste	192	220	412
Strzyżenie, golenie	78	113	191
Pranie, prasowanie	114	107	221
Rolnictwo	130	367	497
Rolnictwo	84	270	354
Ogrodnictwo	9	14	23
Leśnictwo	34	73	107
Rybacktwo	3	10	13
Osoby przebywające w więzieniach, szpita- lach i zakładach nau- kowych	2013	—	2013
Więzienia	157	—	157
Szpitala	196	—	196
Bursy, zakłady naukowe, oso- by kształcące się, nie mieszka- jące u rodziców	1660	—	1660
Utrzymujące się bez pracy .	740	1340	2080
Rentjerzy	29	43	72
Emeryci	711	1297	2008
Dobroczynność	108	1	109
Żebractwo	142	56	198
Bez bliższego określenia zaw.	1564	2407	3971
Bez zawodu	398	—	398

Tablica pierwsza przedstawia mieszkania wedle liczby izb, osób i gospodarstw domowych:

Tablica pierwsza przedstawia mieszkania wedle liczby izb, osób i gospodarstw domowych:

Liczba izb w mieszkaniu	Ogółem		Mieszkania liczące													Gospodarstw rodzinnych	Gospodarstw osób samotnych	Mieszkania posiadające kuchnie		
			O s ó b																	
	Mie- szkań	izb	osób	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12				13— 15	16
Ogółem	10390	—	45112	664	1679	1829	1857	1569	1103	758	435	248	129	78	27	17	39760	563	67	—
1	3146	3146	10552	438	784	664	544	303	215	113	43	28	8	1	1	2	13032	97	17	2805
2	3741	7482	16351	155	587	678	692	609	439	287	155	72	36	15	3	3	13589	138	14	3679
3	1872	5616	9383	48	201	266	351	329	239	161	118	58	45	35	9	2	1736	121	15	1861
4	976	3504	5089	13	82	142	166	182	136	114	57	39	19	14	9	3	846	116	14	—
5	447	2235	2536	5	13	56	76	102	46	57	40	25	10	7	5	5	374	68	5	—
6	9	1317	1171	4	12	14	28	42	28	26	21	8	11	6	—	1	177	22	2	—
10 i więcej	201	—	54	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	1	4	1	—	—
niewiadoma	2	—	6	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—

Ogółem było mieszkań 10390, w tem mieszkań 1-izbowych 3146 (czyli 30·3%), dwuizbowych 3741 (36·1%), trzyizbowych 1872 (18%), czteroizbowych 976 (9·3%), pięcioizbowych 447 (4·3%), 6—9 izbowych 201 (1·9%). Najwyższy procent wykazują mieszkania jedno i dwu-izbowe, potem procent maleje w miarę wzrostu liczby izb tak, że mieszkania o 6—9 izbach stanowią zaledwie 1·9% wszystkich mieszkań.

Podobnie przedstawia się stosunek mieszkańców. W jednoizbowych mieszkaniach mieści się 10512 osoby (czyli 23·3%), w dwuizbowych 16351 (36·2%), w trzyizbowych 9383 (20·7%), w czteroizbowych 5089 (11·2%), w pięcioizbowych 2536 (5·6%), w 6—9 izbowych 1171 (2·5%), w 10 i więcej izbowych 54 (0·3%). Największa zatem liczba mieszkańców, bo aż 59·5%, mieści się w jedno- i dwupokojowych mieszkaniach.

Omówimy jeszcze mieszkania zależnie od ilości osób, znajdujących się w poszczególnych mieszkaniach. Mieszkań jednoizbowych, zajętych przez jedną osobę, było 43% (15·3%), przez dwie osoby 784 (24·9%), przez trzy osoby 664 (21·1%), przez cztery osoby 544 (17·2%), przez pięć osób 303 (8%), przez 6—16 osób w jednej izbie 413 (13%). Największy procent wykazują mieszkania jednoizbowe, zajęte przez dwie lub trzy osoby, stanowią one 41·7% ogółu mieszkań jednoizbowych. Natomiast mieszkania jednoizbowe, zajęte przez jedną osobę, stanowią zaledwie 15·3%. Wskazuje to wyraźnie na to, że stosunki mieszkaniowe i hygieniczne wśród znacznej części ludności pozostawiają wiele do życzenia. Zwraca uwagę zwłaszcza wysoki procent mieszkań, zajętych przez 6—16 osób. Przyjmując, że mieszkanie jednoizbowe, zajęte przez jedną lub dwie osoby, odpowiada warunkom zdrowotnym, wypada stwierdzić że zaledwie 40·2% mieszkań odpowiada tym warunkom, natomiast 59·8% mieszkań jest zajętych przez zbyt wielką liczbę osób.

Dwuizbowych mieszkań, zajętych przez jedną osobę, było 155 (4·1%), przez dwie osoby 587 (15·5%), przez trzy osoby 687 (18·3%), przez cztery osoby 692 (18·4%), przez pięć osób 609 (16·2%), przez 6 osób 439 (11·7%), przez 7—16 osób 572 (15·2%). W dwuizbowych mieszkaniach największy procent stanowią mieszkania zajęte przez 3, 4 i 5 osób, bo aż 52·9%.

Jak z powyższych zestawień widzimy, dwie największe kategorie mieszkań, które stanowią razem 69·4% ogółu mieszkań, nie odpowiadają dzisiejszym wymogom higienicznym. Zbyt duży procent stanowią jeszcze mieszkania jedno- i dwuizbowe, zajęte przez 3, 4 i 5 osób.

Tablica druga przedstawia mieszkania wedle liczby izb, liczby gospodarstw rodzinnych i gospodarstw osób samotnych, bez uwzględnienia zakładów wychowawczych, burs i t. d. Tablica ta podaje cyfry bardzo ważne, ponieważ, uwzględniając podział wedle izb, wskazuje, ile gospodarstw rodzinnych zajmowało jedno mieszkanie, nie pomija też gospodarstw osób samotnych.

Tabela 2.

Liczba izb w mieszkaniu	ogólna liczba mieszkań	mieszkania zajęte wyłącznie przez			mieszkania zajęte wyłącznie przez			mieszkania zajęte przez 1 gosp. ro- dzinne oraz			mieszkania zajęte przez 2 gosp. ro- dzinne oraz			mieszkania zajęte przez 3 gosp. ro- dzinne oraz		
		1	2	3 lub więcej	1	2	3 lub więcej	1	2	3 lub więcej	1	2	3 lub więcej	1	2	3 lub więcej
		gosp. rodzinnych			gospodarstw osób samotnych											
Ogółem	10390	9096	311	17	664	51	11	201	17	3	15	—	1	3	—	—
1	3146	2694	40	2	438	25	5	32	3	1	3	—	1	2	—	—
2	3741	3434	79	2	155	12	4	47	3	1	4	—	—	—	—	—
3	1872	1688	84	5	48	4	1	33	6	1	2	—	—	—	—	—
4	976	833	62	5	13	8	1	46	4	—	4	—	—	—	—	—
5	447	369	37	3	5	2	—	29	7	—	1	—	—	—	—	—
6—9	201	117	9	—	4	—	—	13	—	—	1	—	—	1	—	—
10 i więcej	2	4	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
niwia- doma	5	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Z tablicy powyższej zanalizujemy przedewszystkiem liczbę izb, oraz liczbę gospodarstw domowych, zajmujących poszczególne mieszkania:

W mieszkaniach jednoizbowych znajduje się jedno gospodarstwo rodzinne w 2594 (82·4%), dwa gospodarstwa w 40 (1·3%), w dwuizbowych jedno gospodarstwo w 3434 (91·7%), dwa gospodarstwa w 79 (2·1%), w trzyizbowych jedno gospodarstwo w 1688 (90·1%), dwa gospodarstwa w 84 (4·4%), w czteroizbowych jedno gospodarstwo w 833 (85·3%), w pięcioizbowych jedno gospodarstwo w 369 (88·5%), dwa

Tabela 3.

Położenie mieszkań	Wszystkie mieszkania							Służące wyłącznie dla celów mieszkalnych							Służące dla celów mieszkalnych i zarobkowych							Mieszkania o przeznaczeniu niewiadomem
	ogółem	1	2	3	4	6-9	10 i więcej	ogółem	1	2	3	4-5	6-9	10 i więcej	ogółem	1	2	3	4-5	6-9	10 i więcej	
Ogółem	10390	3146	3741	1872	1423	201	5	29452	3011	3479	1661	1186	114	1	936	135	262	211	237	87	4	2
w suterynach i piwnicach	703	424	231	37	10	1	—	627	406	201	19	1	—	—	76	18	30	18	9	1	—	—
na parterze	6069	2132	2419	861	579	75	1	25554	2046	2265	723	467	53	—	513	86	154	138	112	22	1	2
na I. piętrze	2176	352	682	558	506	76	2	1958	336	630	523	432	37	—	218	16	52	35	74	39	2	—
na II. piętrze	1167	140	388	356	291	42	—	1058	128	316	340	253	21	—	109	12	22	16	38	21	—	—
na III. piętrze i wyżej	112	19	24	40	26	3	—	110	19	24	40	24	3	—	2	—	—	—	2	—	—	—
na poddaszu	142	73	41	16	9	3	—	131	70	39	14	—	—	—	11	3	—	2	1	3	—	—
na różnych kondygnacjach	10	—	3	3	1	1	2	5	—	2	2	8	—	1	5	—	1	1	1	1	—	—
położenie niewiadome	11	6	3	1	1	—	—	9	6	2	—	1	—	—	2	—	1	1	—	—	—	—

gospodarstwa w 37 (8·2%), w 6—9 izbowych jedno gospodarstwo w 174 (86·5%), dwa gospodarstwa w 9 (8·9%).

Mieszkania, składające się z trzech lub więcej gospodarstw domowych, są rzadkością, gdyż na ogólną liczbę 10390 mieszkań jest ich zaledwie 17. Również nie wielką jest liczba mieszkań, zajętych przez gospodarstwa osób samotnych. Ogółem mieszkań, zajętych przez jedno gospodarstwo, jest 664, dwa gosp. 51, trzy lub więcej 11. Gospodarstwa osób rodzinnych i samotnych nie mają większego znaczenia, gdyż takich mieszkań jest 221. W tej kategorii stosunki przedstawiają się odmiennie. Ogromną przewagę mają mieszkania jednorodzinne, procent mieszkań więcej rodzinnych jest znikomy.

Tablica trzecia poświęcona jest rozmieszczeniu mieszkań, oraz ich przeznaczeniu (dla celów mieszkalnych lub zarobkowych). Dla nas największe znaczenie posiada położenie mieszkań, gdyż pozwala na określenie ich wartości dla celów mieszkalnych.

Omówimy powyższą tablicę. Mieszkań w suterynach było 703 (6·8%), na parterze 6069 (58·4%), na pierwszym piętrze 2176 (20·9%), na drugim piętrze 1167 (11·2%), na trzecim piętrze 112 (1·1%), na poddaszu 142 (1·4%). Położenie mieszkań zatem było zupełnie dobre, gdyż mieszkań najgorzej położonych w suterynach i na poddaszu było tylko 8·2% ogółu mieszkań.

Przypatrzymy się jeszcze położeniu mieszkań wedle ilości izb. Jednoizbowych mieszkań w suterynach było 424 (60·2%), dwuizbowych 231 (32·9%), trzyizbowych 37 (5·3%), 4—5 izbowych 10 (1·4%), 6—9 izbowych 1 (0·2%). Przeważają oczywiście mieszkania jednoizbowe. Na parterze mieszkań jednoizbowych było 2132 (35·1%), dwuizbowych 2419 (39·8%), trzyizbowych 861 (14·2%), 4—5 izbowych 579 (9·5%), 6—9 izbowych 75 (1·2%). Są to mieszkania lepiej położone, a wśród nich przeważają mieszkania dwuizbowe.

Na pierwszym piętrze mieszkań jednoizbowych było 352 (16·2%), dwuizbowych 682 (31·3%), trzyizbowych 558 (25·6%), 4—5 izbowych 506 (23·2%), 6—9 izbowych 76 (3·5%), 10 i więcej izbowych 2 (0·1%). Na drugim piętrze mieszkań jednoizbowych 140 (12%), dwuizbowych 338 (29%), trzyizbowych 356 (30·5%), 4—5 izbowych 291 (24·9%) 6—9 izbowych 42 (3·6%).

Na trzecim piętrze mieszkań jednoizbowych 19 (17%), dwuizbowych 24 (21%), trzyizbowych 26 (23·2%), 4—5 izbowych 26 (23·2%), 6—9 izbowych 3 (2·7%). Na poddaszu jednoizbowych mieszkań 73 (51·4%), dwuizbowych 41 (28·9%), trzyizbowych 16 (11·3%), 4—5 izbowych 9 (6·3%), 6—9 izbowych 3 (2·1%). Na wszystkich piętrach przeważają mieszkania wieloizbowe a procent mieszkań jednoizbowych wybitnie maleje, jak widzimy na załączonej tablicy:

Położenie mieszkania	1	2	3	4—5	6—9
Suteryny . .	60·3	32·9	5·3	1·4	0·2
Parter . . .	35·1	39·8	14·2	9·5	1·2
I piętro . .	16·2	31·3	25·6	23·2	3·5
II piętro . .	1·2	29·	30·5	24·9	3·6
III piętro . .	17·	21·4	35·7	23·2	2·7
Poddasze . .	5·4	28·9	11·3	6·3	2·1

Dwie dalsze części tablicy na str. 91 dzielą mieszkania według rodzaju użytkowania do celów mieszkalnych i zarobkowych. Ogromną przewagę mają mieszkania, służące wyłącznie dla celów mieszkalnych. Mieszkania równocześnie mieszkalne i zarobkowe stanowią znikomy procent, przyczem są to głównie mieszkania 2, 3, 4 lub więcej izbowe.

Zkolei omówimy stosunki oświatowe. Następną tablica na str. 94—95 dzieli ludność wedle płci wieku i umiejętności czytania. Szczególną wartość posiada tablica czwarta, gdyż uwzględniając zarówno wiek, jak i umiejętność czytania, daje nam także podział wyznaniowy. Wskutek tego mamy jasny pogląd na stan oświatowy poszczególnych narodowości.

Pomocniczym niejako materiałem do tych dwu tablic są dane, zawarte w tablicy piątej. Dzieli ona ludność wedle wykształcenia na pięć kategorii. Wykształcenie domowe, początkowe, średnie, zawodowe średnie i wyższe, wyższe. Tablice powyższe uwzględniają także podział na mężczyzn i kobiety.

Tablica 4.

Wiek	O g ó -								
	Ludność obecna w dniu spisu			U m i a ł o c z y t a ć					
	r	m	k	r	‰	m	‰	k	‰
Ogółem	47958	22000	25958	37438	—	17643	—	19795	—
0—5 lat	3788	1973	1815	36	0.1	20	0.1	16	0.1
6 „	664	345	319	266	0.7	145	0.8	121	0.6
7 „	884	454	430	653	1.7	335	1.8	318	1.6
8 „	942	485	457	827	2.2	425	2.4	402	2
9 „	958	476	482	894	2.4	446	2.5	448	2.2
10 „	1142	591	551	1068	2.8	547	3.1	521	2.6
11 „	1246	618	630	1188	3.2	582	3.2	606	3.1
12 „	1212	629	583	1151	3.1	595	3.4	556	2.8
13 „	1209	621	588	1161	3.1	598	3.4	563	2.8
14 „	1294	637	657	1239	3.3	601	3.4	638	3.2
15 „	1286	617	669	1215	3.2	586	3.4	629	3.2
16 „	1362	639	724	1302	3.5	608	3.4	694	3.5
17 „	1272	583	689	1196	3.2	553	3.1	643	3.2
18 „	1301	572	729	1217	3.2	544	3.1	673	3.5
19 „	1171	503	668	1092	2.9	476	2.7	616	3.1
20 „	1165	477	688	1064	2.8	441	2.5	623	3.1
21 „	1041	372	669	952	2.5	348	2	604	3
22—24 „	2848	1059	1789	2591	6.9	994	5.6	1597	8
25—29 „	4067	1657	2410	3694	9.9	1555	8.8	2139	10.8
30—39 „	6502	2874	3628	5671	15.1	2635	14.9	3036	15.3
40—49 „	5342	2474	2868	4224	11.3	2139	12.1	2085	10.5
50—59 „	4155	1971	2184	2874	7.7	1519	8.6	1355	6.8
60 i więcej	3027	1337	1690	1806	4.8	920	5.2	886	4.4
Niewiad.	79	38	41	57	0.2	31	0.2	26	0.2

ł e m

Nie umiało czytać						Umiejętność czytania niewiadoma					
r	0/0	m	0/0	k	0/0	r	0/0	m	0/0	k	0/0
9549	—	4041	—	5507	—	972	—	316	—	656	—
3752	39·3	1953	48·3	1799	32·7	—	—	—	—	—	—
398	4·2	200	4·9	198	3·6	—	—	—	—	—	—
195	2·1	101	2·5	94	1·7	36	3·7	18	5·6	18	2·7
81	0·8	47	1·2	34	0·6	34	3·5	13	4·1	21	3·2
49	0·5	26	0·6	23	0·4	15	1·6	4	1·2	11	1·6
55	0·6	29	0·7	26	0·5	19	2	15	4·7	4	0·6
41	0·4	24	0·6	17	0·3	17	1·7	10	3·1	7	1·
46	0·5	25	0·6	21	0·4	15	1·5	9	2·8	6	1·
41	0·4	19	0·5	22	0·4	7	0·7	4	1·2	3	0·4
41	0·4	27	0·7	14	0·3	14	1·4	9	2·8	5	0·7
61	0·6	24	0·6	37	0·7	10	1	7	2·2	3	0·4
54	0·6	29	0·7	25	0·4	7	0·7	2	0·6	5	0·7
67	0·7	25	0·6	42	0·8	9	0·9	5	1·5	4	0·6
69	0·7	22	0·5	47	0·8	15	1·5	6	1·8	9	1·3
68	0·7	22	0·5	46	0·8	11	1·1	5	1·5	6	1·
87	0·9	33	0·8	54	0·9	14	1·4	3	1·	11	1·6
74	0·8	20	0·5	54	0·9	15	1·5	4	1·2	11	1·6
223	2·3	54	1·3	169	3·1	34	3·5	11	3·4	23	3·5
333	3·5	94	2·3	239	4·3	40	4·1	8	2·5	32	4·8
724	7·6	215	5·3	509	9·2	107	11	24	7·6	83	12·7
943	9·9	282	7	661	12·6	175	18·8	53	16·7	122	18·6
1098	11·5	402	9·9	696	12	183	19·7	50	15·8	133	20·3
1030	10·8	362	8·9	668	12·1	191	19·7	55	17·4	136	20·7
18	0·2	6	0·1	12	0·2	4	0·4	1	0·3	3	0·4

Spis z roku 1921 wykazuje ogółem 47958 mieszkańców, z tego umiało czytać 37958 (78°/_o), nie umiało czytać 9548 (20°/_o), nie stwierdzono umiejętności czytania u 972 osób (2°/_o). W tem mężczyzn umiało czytać 17643 (46°/_o), kobiet 19795 (52°/_o), nie umiało czytać mężczyzn 4041 (42°/_o), kobiet 5507 (57°/_o). Nie stwierdzono umiejętności czytania u 316 mężczyzn (32°/_o), oraz 656 kobiet (67°/_o)

Są to cyfry bezwzględne. Jeśli od tych cyfr odejmiemy ludność do lat 10, to otrzymamy następujący obraz. Ogółem ludności wyżej lat 10 było 40643, analfabetów 5055 (12°/_o), w tem mężczyzn 1708 (33°/_o), kobiet 3347 (66°/_o). Jak widzimy liczba analfabetów jest stosunkowo mała, a znaczną przewagę mają wśród nich kobiety.

Umiejących czytać wedle wieku najmniejszy procent przypada na dzieci od lat 0—5 (36—0°/_o), co jest zupełnie zrozumiałe, ponieważ dzieci te nie są jeszcze w wieku szkolnym. Największy procent w wieku lat 30—39 (5671—15°/_o). Wśród mężczyzn największy procent umiejących czytać było w wieku lat 30—39 (14°/_o), wśród kobiet również w tym samym wieku (15°/_o). Ogółem procent umiejących czytać zarówno mężczyzn, jak kobiet był bardzo znaczny, z czego wynika, że już najbliższe lata przyniosą zanik analfabetyzmu.

Wśród nieumiejących czytać największy procent wykazują dzieci od lat 0—5 (3752—39°/_o), oraz starsi w wieku 50—59 (1098—11°/_o), wśród których było mężczyzn 402 (9°/_o), kobiet 696 (12°/_o). W wieku lat 60 i więcej nie umiało czytać 1030 (10°/_o), w czem mężczyzn 362 (8°/_o), kobiet 668 (12°/_o). Analfabetów w wieku lat 40—60 i więcej było 32°/_o, wśród nich mężczyzn 25°/_o, kobiet 36°/_o. Jeżeli dodamy jeszcze 43°/_o dzieci w wieku nieszkolnym, to otrzymamy 75°/_o analfabetów, z których jedni jako nieletni nie mogli umieć czytać, drudzy, ludzie starsi, których młodość przypadała na lata, kiedy przymus szkolny nie istniał, a o powszechną oświatę nie wiele się troszczono, nie mieli możliwości wyuczenia się czytania. Z ogólnej sumy analfabetów 24°/_o było ludzi w sile wieku, którzy mieli więcej sposobności do nauczania się czytania.

Przy końcu tego rozdziału podamy stosunek analfabetów z roku 1880 i 1921, celem uwypuklenia różnicy, jakie zaszły w ciągu lat 40.

Tablica powyższa przedstawia nam stan analfabetyzmu wedle wyznań. Na ogólną sumę 21942 rzym.-kat. nie umiało czytać 17·9%, z tego mężczyzn 7·5%, kobiet 10·4%. Greko-katolików było 7459, nie umiało czytać 2164 (19%), z tego mężczyzn 11·4%, kobiet 17·6%. Starozakonnych było 18360, nie umiało czytać 3432 (18·6%), z tego mężczyzn 8·3%, kobiet 10·6%. Innych wyznań 197, nie umiało czytać 21 (10·6%), z tego mężczyzn 5·6%, kobiet 5%. Najwyższy procent nie umiejących czytać przypada na greko-katolików, potem na staro-zakonnych. Najniższy odsetek wykazuje ludność rzym.-katolicka, wśród której oświata powszechna stała najwyżej. W poszczególnych grupach wyznaniowych wśród nie umiejących czytać przeważają kobiety.

Uwzględniając podział wedle wyznań i wieku, zauważymy te same zmiany, co na poprzedniej tablicy. Największy procent analfabetów to dzieci do lat 5-ciu, oraz starsi od 40—60 i wyżej. Na przyczyny tego faktu wskazałem już wyżej. Kilka słów poświęcimy sprawie stopni wykształcenia:

Ludność obecna w dniu spisu			Posiada wykształcenie														
			Domowe			Początkowe			Średnie			Zawodowe			Wyższe		
r	m	k	r	m	k	r	m	k	r	m	k	r	m	k	r	m	k
40643	18229	22414	2485	1360	1125	24335	10308	14027	4064	1947	2117	1584	1019	545	1200	1056	144
Procent			6·1	3·3	2·8	60·	25·5	34·5	10·	4·8	5·2	3·8	2·5	1·3	3·	2·7	0·3

Posiada wykształcenie								
Niewiadom.			Analfabeci			Umiejętność czytania niewiadoma		
r	m	k	r	m	k	r	m	k
1057	551	506	5055	1708	3347	883	280	603
2·6	1·4	1·2	12·4	4·2	8·2	2·1	0·7	1·4

Tablica ta uwzględnia ludność od lat 10 w górę. Przypatrując się tej tablicy, zauważymy, że aż 60% ludności posiada tylko wykształcenie początkowe. Na wykształcenie domowe przypada tylko 6·1%. Dość znaczny jest stosunkowo procent ludzi z wykształceniem średnim, nieznaczny natomiast z wykształceniem wyższym. Specjalną uwagę zwraca procent ludzi z wykształceniem zawodowym. Przewyższa on zaledwie o 0·8% ilości osób z wykształceniem wyższym, a w stosunku do wykształcenia średniego ogólnego jest nieproporcjonalnie mały. Jeśli chodzi o podział wedle płci, to naogół kobiety przeważają w wykształceniu początkowym i średnim, natomiast minimalna jest ilość kobiet z wykształceniem wyższym, gdyż na 3% zaledwie 0·3%. Również wykształcenie zawodowe posiada nieznaczna ilość kobiet (1·3%), za to wśród analfabetów mają wybitną przewagę. Na 12·4% ogółu analfabetów stanowią aż 8·2%, czyli bez mała 100% więcej jest analfabetek aniżeli analfabetów.

Wiek	rzymsko-katolicy										grecko-katolicy													
	Ludność obecna w dniu spisu			Nie umiało czytać							Ludn. obecna w dniu spisu			Nie umiało czytać										
	r	m	k	r	0	0	m	0	0	k	0	0	r	m	k	r	0	0	m	0	0	k	0	0
Ogółem	21942	9626	12316	3931	17	4	1656	7	9	2275	10	4	7459	3621	3838	2164	29	846	11	4	138	17	6	
0—5 lat	1847	948	899	1832	46	6	939	56	4	893	39	2	481	259	222	475	22	256	30	2	219	16	6	
6 „	324	163	161	189	4	8	93	5	6	96	4	2	86	45	41	56	2	28	3	3	28	2	1	
7 „	416	213	203	88	2	2	44	2	7	44	1	9	104	58	46	27	1	13	1	5	14	1		
8 „	416	213	203	29	0	7	15	0	9	15	0	6	135	84	51	10	0	6	0	8	4	0	3	
9 „	441	220	221	17	0	4	10	0	6	7	0	3	127	58	63	7	0	3	2	0	2	5	0	3
10 „	523	240	283	15	0	4	5	0	3	10	0	4	185	113	72	10	0	5	5	0	6	5	0	3
11 „	557	266	291	16	0	5	9	0	6	7	0	3	213	126	87	12	0	6	6	0	8	6	0	4
12 „	555	277	278	14	0	4	9	0	6	5	0	2	225	137	88	12	0	6	6	0	8	6	0	4
13 „	560	270	290	11	0	3	5	0	3	6	0	3	209	127	82	16	0	7	6	0	8	10	0	7
14 „	602	291	311	10	0	2	7	0	4	3	0	1	223	133	90	17	0	8	9	1		8	0	6
15 „	559	258	301	21	0	5	7	0	4	14	0	6	239	124	115	22	1	8	0	9	14	1		
16 „	584	247	337	16	0	5	8	0	6	8	0	4	250	147	103	16	0	7	9	1		7	0	5
17 „	587	256	331	23	0	6	11	0	7	12	0	5	229	118	111	20	0	9	2	0	2	18	1	3
18 „	574	232	342	21	0	6	4	0	3	17	0	8	223	107	116	28	1	3	9	1		19	1	3
19 „	514	213	301	24	0	6	9	0	5	15	0	7	213	87	126	19	0	8	3	0	3	16	1	2
20 „	488	182	306	29	0	7	11	0	7	18	0	8	212	96	116	39	1	8	15	1	7	24	1	8
21 „	434	126	308	27	0	7	3	0	2	24	1	1	171	70	101	29	1	4	7	0	9	22	1	6
22—24 „	1211	422	789	77	1	9	18	1	1	59	2	6	425	156	269	91	4	2	18	2	1	73	5	5
25—29 „	1828	745	1083	119	3		33	2		86	3	8	544	225	319	116	5	4	28	5	3	88	6	7
30—39 „	3095	1330	1765	255	6	5	66	4		189	8	3	971	407	564	256	11	8	78	9	2	178	13	5
40—49 „	2537	1133	1404	325	8	3	86	5	2	239	10	5	840	395	445	300	13	8	100	11	8	200	15	2
50—59 „	1880	834	1046	408	10	4	143	8	6	265	11	7	700	339	361	340	15	7	138	16	3	202	15	3
60 i w.	1384	538	846	360	9	1	120	7	2	240	10	5	441	200	241	243	11	2	94	11	1	149	11	3
Niewiad	36	9	17	5	0	1	1	0	1	4	0	2	19	10	6	3	0	1	—	—		3	0	2

staro-zakonni									Inne wyznania									Wiek
Ludn. obecna w dniu spisu			Nie umiało czytać						Ludn. obecna w dniu spisu			Nie umiało czytać						
r	m	k	r	0/0	m	0/0	k	0/0	r	m	k	r	0/0	m	0/0	k	0/0	
18390	8655	9705	3342	18'6	1528	8'3	1904	10'3	197	98	99	21	43'	11	5'	10	5'	Ogółem
1451	761	690	1436	41'8	753	49'2	683	35'9	9	5	4	9	2'9	454	45'4	4	40'	0—5 lat
252	136	116	151	4'4	78	5'1	73	3'8	2	1	1	2	—	1	9'1	1	10'	6 .
360	180	180	80	2'3	44	2'9	36	1'9	4	3	1	—	—	—	—	—	—	7 .
389	188	201	42	1'2	26	1'7	16	0'8	2	—	2	—	—	—	—	—	—	8 .
389	195	194	25	0'7	14	0'9	11	0'5	7	3	4	—	—	—	—	—	—	9 .
430	236	194	30	0'9	19	1'2	11	0'5	4	2	2	—	—	—	—	—	—	10 .
470	222	248	13	0'3	9	0'6	4	0'2	6	2	4	—	—	—	—	—	—	11 .
426	213	213	20	0'6	10	0'7	10	0'5	6	2	4	—	—	—	—	—	—	12 .
434	222	212	14	0'4	8	0'5	6	0'3	6	2	4	—	—	—	—	—	—	13 .
468	212	256	14	0'4	11	0'8	3	0'1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	14 .
484	234	250	18	0'5	9	0'6	9	0'5	4	1	3	—	—	—	—	—	—	15 .
526	242	284	22	0'6	12	0'8	10	0'5	3	3	—	—	—	—	—	—	—	16 .
452	207	245	23	0'7	12	0'8	11	0'5	4	2	2	1	4'7	—	—	1	10'	17 .
499	232	267	19	0'6	9	0'6	10	0'5	5	1	4	1	4'7	—	—	1	10'	18 .
441	202	239	25	0'8	10	0'7	15	0'8	3	1	2	—	—	—	—	—	—	19 .
458	194	264	19	0'5	7	0'5	12	0'6	7	5	2	—	—	—	—	—	—	20 .
433	174	259	18	0'5	10	0'7	8	0'4	3	2	1	—	—	—	—	—	—	21 .
1200	478	722	54	1'5	18	1'2	36	1'9	12	3	9	1	4'7	—	—	1	10'	22—24 .
1663	669	994	96	2'8	32	2'1	64	3'3	32	18	14	2	9'5	1	9'1	1	10'	25—29 .
2406	1122	1284	211	9'1	69	4'5	142	7'4	30	15	15	2	9'5	2	18'2	—	—	30—30 .
1940	931	1609	311	9'2	95	6'2	222	11'6	25	15	10	1	4'7	1	9'1	—	—	40—49 .
1562	789	773	349	10'1	121	7'9	228	12'	13	9	4	1	4'7	—	—	1	10'	50—59 .
1193	579	596	426	12'4	147	9'6	279	14'6	9	2	7	1	4'7	1	9'1	—	—	60 t w.
34	19	15	10	0'2	5	0'3	5	0'2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Niew ad

Zawód obiektywny Działy i gałęzie	Ogółem czynni i bierni zawodowo			Ogółem czynni zawodowo		
	r	m	k	r	m	k
Ogółem	47958	22000	25958	20504	13197	7307
A. Rolnictwo i leśnictwo wraz z hodowlą i ry- bactwem	1194	786	408	890	466	424
Rolnictwo, hodowla, ogrod- nictwo i rybactwo	1174	778	395	883	466	417
Leśnictwo i łowiectwo . . .	20	7	13	7	7	—
B. Górnictwo i przemysł	9927	5017	4910	3865	3137	728
Górnictwo i kamieniołomy . .	63	34	29	25	24	1
Przemysł mineralny	210	102	108	78	69	9
Hutnictwo	—	—	—	—	—	—
Przemysł metalowy	545	320	225	219	218	1
Przemysł maszynowy i elek- trotechniczny	73	43	30	30	29	1
Obróbka metali szlachetnych, wyrób zegarków	264	154	110	113	111	2
Przemysł chemiczny	158	73	84	56	41	15
Przemysł włókienniczy . . .	47	18	29	25	10	15
Przemysł papierniczy	7	3	4	4	3	1
Przemysł skórzaný	129	64	65	35	34	1
Przemysł drzewny	1077	592	485	403	392	11
Przemysł spożywczy	1921	961	960	594	535	59
Przemysł odzieżowy i galan- teryjny	3188	1417	1771	1436	859	577
Przemysł poligraficzny . . .	306	153	153	138	104	34
Budownictwo	1310	677	634	449	443	6
Gaz, woda, elektryczność . .	131	67	64	41	40	1
Przemysł bez określenia . .	499	340	159	243	238	5
C. Handel i ubezpiecze- nia	10649	4930	5719	3416	2558	858
Handel towarowy	7820	3677	4143	2432	1897	535
Spółdzielnie, związki i hur- townie spółdzielcze z wy- jątkiem kredytowych	68	33	35	28	21	7
Hotele, wynajem mieszkań, jadłodajnie	1773	744	1029	666	399	267
Handel pieniężny	230	100	130	93	67	26
Ubezpieczenia	94	44	50	37	27	10
Pośrednictwo i prace pomoc- nicze w handlu	664	332	332	160	147	13

Czynni zawodowo										Bierni zawodowo			
Samodzielni				Personel pracowniczy i nadzorczy		Robotnicy		Pomagający członkowie rodzin		zawodowo członkowie rodzin			
zatrudniający		nie zatrudn.											
obce siły rob.		obce siły rob.											
m	k	m	k	m	k	m	k	m	k	r	m	k	
681	84	26	15	925	1780	716	4667	3264	378	435	27454	8874	18580
75	16	70	25	29	2	142	125	108	298	305	115	190	
75	16	70	25	24	2	141	125	107	298	292	115	177	
—	—	—	—	5	—	1	—	1	—	13	—	13	
367	42	756	345	175	26	1726	294	113	21	6062	1933	4129	
1	—	—	—	12	1	11	—	—	—	38	10	28	
5	2	11	—	8	1	44	6	1	—	132	32	100	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
35	—	50	—	4	—	113	1	16	—	226	102	124	
3	—	3	—	4	1	17	—	2	—	43	14	29	
10	—	42	—	9	—	47	1	3	1	151	43	108	
9	1	1	1	12	6	14	7	4	—	102	33	69	
3	—	1	10	1	1	5	4	—	—	22	8	14	
—	—	1	—	1	1	1	—	—	—	3	—	3	
3	—	12	—	1	1	18	—	—	—	94	30	64	
53	4	63	1	25	1	222	4	24	1	679	205	474	
70	11	124	14	39	4	272	21	28	1	1397	488	909	
128	22	306	313	7	4	390	219	24	16	1757	561	1196	
18	2	16	4	4	1	63	26	2	1	168	49	119	
21	—	118	2	34	2	261	2	9	—	909	265	644	
1	—	—	—	6	1	33	—	—	—	80	17	63	
7	—	8	—	8	1	215	3	—	1	261	76	185	
161	21	1536	377	166	86	521	248	149	112	7229	2352	4881	
124	13	1289	322	62	38	264	53	136	96	5426	1799	3627	
—	—	—	—	3	5	8	2	—	—	40	12	28	
32	7	106	44	12	8	234	191	13	16	1108	345	763	
2	—	1	—	54	24	11	2	—	—	137	33	104	
1	—	2	—	21	10	3	—	—	—	57	17	40	
—	1	138	11	4	1	1	—	—	—	465	146	319	

Zawód obiektywny Działy i gałęzie	Ogółem czynni i bierni zawodowo			Ogółem czynni zawodowo		
	r	m	k	r	m	k
D. Komunikacja i transport	6198	3065	3133	1777	1652	125
Poczta, telegraf, telefon	595	276	319	189	146	43
Koleje żelazne, kolejki oraz tramwaje miejskie	5229	2591	2638	1469	1390	79
Inne rodzaje komunikacji i transportu	212	110	102	60	59	1
Prace pomocnicze przy komunikacji i transporcie	162	88	74	59	57	2
E. Służba publiczna, wolne zawody i prace pom. przy wol. zawod. Administracja państwowa i samorządowa	5053	2274	2779	2218	1405	833
Sądownictwo i adwokatura	2439	1229	1210	829	729	100
Służba zdrowia	497	194	303	277	135	142
Organizacje i instytucje społeczne	145	46	99	106	35	71
Kościół	407	190	217	195	117	78
Szkolnictwo i wychowanie	1454	554	900	753	345	408
Nauka, literatura i sztuka	21	11	10	11	8	3
Teatr, muzyka, widowiska, sport	90	50	40	47	36	11
F. Armja, marynarka i lotnictwo	2750	1442	1308	1007	926	81
G. Służba domowa i inne usługi osobiste	2292	291	2001	1918	144	1774
Służba domowa	1815	91	1724	1701	33	1668
Inne usługi osobiste	477	200	277	217	111	106
H. Bezrobotni i osoby nie wykonyujące pracy zawodowej	6453	2851	3602	3900	2099	1801
Bezrobotni oraz osoby przebywające w więzieniach szpitalach, zakład. naukow.	2026	1222	804	1846	1170	636
Utrzymujące się bez pracy	4427	1629	2798	2094	929	1165
I. Bez bliższego określenia i bez podania zawodu	3442	1344	2098	1513	820	693
Bez bliższego określenia	3281	1291	1990	1460	802	658
Bez podania zawodu	161	53	108	53	18	35

Czynni zawodowo										Bierni zawodowo		
Samodzielni				Personel pracowniczy i nadzorczy		Robotnicy		Pomagający członkowie rodzin		członkowie rodzin		
zatrudniający obce siły rob.		nie zatrudn. obce siły rob.										
m	k	m	k	m	k	m	k	m	k	r	m	k
3	—	51	—	538	101	1059	23	1	1	4421	1410	3011
—	—	—	—	94	42	52	1	—	—	406	130	276
—	—	—	—	418	57	972	22	—	—	3760	1198	2562
—	—	25	—	7	—	26	—	1	1	152	51	101
3	—	26	—	19	2	9	—	—	—	103	31	72
44	2	173	97	801	467	376	253	3	2	2835	892	1933
33	—	51	—	409	89	232	10	2	—	1611	500	1111
7	—	30	30	48	30	50	82	—	—	220	59	161
—	—	—	—	25	31	10	39	—	—	39	11	28
—	—	—	—	91	60	26	18	—	—	217	73	134
—	1	74	64	212	247	53	104	1	2	695	232	463
—	—	8	3	—	—	—	—	—	—	10	3	7
4	1	10	—	16	10	5	—	—	—	43	14	29
—	—	—	—	353	61	593	20	—	—	1739	512	1227
27	1	18	81	4	3	90	1685	4	1	377	148	229
—	—	—	—	—	1	33	1667	—	—	114	58	56
27	1	18	81	4	2	67	18	4	1	263	90	173
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2553	878	1675
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2333	826	1507
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	220	52	168
—	1	1	—	51	21	748	636	—	—	1939	634	1305
—	1	1	—	51	21	748	636	—	—	1821	589	1232
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	118	45	73

Tablica na str. 100—103 przedstawia podział zawodowy ludności Przemysła wedle spisu w r. 1921 w cyfrach absolutnych. Podział ten wyrażają cyfry procentowe w następujący sposób:

A) Rolnictwo.

Czynni zawodowo	86·3%	m. 39·5%	k. 46·8%
Zatrudniający obce siły	8·9%	m. 7·4%	k. 1·5%
Nie zatrudniający obcych sił . .	22·3%	m. 19·8%	k. 2·5%
Personel kierowniczy	2·9%	m. 2·9%	k. —
Robotnicy	26·4%	m. 13·9%	k. 12·5%
Pomagający	39·5%	m. 10·5%	k. 29·0%

Rolnictwo i leśnictwo ogółem 2·5%. Są to drobne gospodarstwa rolne. Gospodarstw średnich któreby zatrudniały obce siły robocze, jest bardzo mało. Toż samo można powiedzieć o personelu kierowniczym i nadzorczym. Natomiast rolnictwo ze wszystkich działów produkcji wykazuje największą ilość czynnych zawodowo.

B) P r z e m y s ł:

Czynni zawodowo	39·0%	m. 31·6%	k. 7·4%
Zatrudniający obce siły	10·7%	m. 9·5%	k. 1·2%
Nie zatrudniający obcych sił . .	28·4%	m. 19·5%	k. 8·9%
Personel kierowniczy	5·3%	m. 4·6%	k. 0·7%
Robotnicy	52·0%	m. 44·4%	k. 7·6%
Pomagający	3·6%	m. 3·0%	k. 0·6%
Górnictwo i kamieniołomy . . .	0·1%		
Przemysł mineralny	0·4%		
„ metalowy	1·1%		
„ maszynowy	0·1%		
Óbróbka metali	0·5%		
Przemysł chemiczny	0·3%		
„ włókienniczy	0·1%		
„ skórzany	0·3%		
„ drzewny	2·2%		
„ spożywczy	4·0%		
„ odzieżowy	6·6%		
„ poligraficzny	0·6%		
Budownictwo	2·8%		
Gaz, woda, elektryczność . . .	0·3%		
Bez określenia	1·0%		
R a z e m	20·4%		

Jest to naogół przemysł drobny. Personelu nadzorczego i kierowniczego, jest nie wiele, tworzy on zaledwie 5·3% ogółu czynnych zawodowo. Również nie wielką jest liczba zatrudniających obce siły robocze, natomiast samodzielnych rzemieślników, nie zatrudniających obcych sił, jest stosunkowo wielu, bo 28·4%. Podkreślić należy, że w przemyśle jest tylko 39% czynnych zawodowo, a 61% biernych zawodowo.

Zapoczątkowany w poprzednich latach upadek przemysłu obecnie występuje silniej. Niemal wszystkie gałęzie przemysłu wykazują spadek, dając w sumie tylko 20·4% ogółu ludności, cyfry dotychczas niebywałe.

C) H a n d e l.

Czynni zawodowo	32·2%	m.	24·1%	k.	8·1%
Zatrudniający obce siły	5·3%	m.	4·7%	k.	0·6%
Nie zatrudniający obcych sił .	56·2%	m.	45·1%	k.	11·1%
Personel kierowniczy	7·3%	m.	4·8%	k.	2·5%
Robotnicy	23·5%	m.	16·3%	k.	7·2%
Pomagający	7·7%	m.	4·4%	k.	3·3%
Handel towarowy	16·3%				
Spółdzielnie	0·2%				
Hotele, jadalnie, wynajem mieszkań	3·7%				
Handel pieniężny	0·5%				
Ubezpieczenie	0·1%				
Pośrednictwo	1·3%				
R a z e m	22·1%				

Stosunki wśród tej gałęzi przedstawiają się nieco odmiennie. Są to przeważnie samodzielni kupcy, nie posługujący się obcymi siłami. Większy jest procent pomagających członków rodzin. Lata wojenne nie odbiły się tak dotkliwie na handlu. O ile poprzednio przemysł górował nad handlem, to obecnie handel wysunął się na czoło.

D) K o m u n i k a c j a.

Czynni zawodowo	28·6%	m.	26·2%	k.	2·0%
Zatrudniający obce siły	—	—	—	—	—
Nie zatrudniający obcych sił .	3 %	m.	3 %	k.	—
Personel kierowniczy	36 %	m.	39·3%	k.	5·7%
Robotnicy	61 %	m.	59·7%	k.	1·3%

Pomagający	—	—	—
Poczta.	1·2%		
Koleje żelazne	10·9%		
Inne rodzaje kom.	0·4%		
Prace pomocnicze	0·3%		
R a z e m	12·8%		

Do prywatnych przedsiębiorstw należy tylko 0·7% ogółu ludzi, zatrudnionych przy komunikacji. Największą ilość zatrudniającą koleje żelazne i poczta.

Inne rodzaje zawodów.

Służba państwowa i samorządowa	5·1%
Służba zdrowia	1·%
Organizacje społeczne	0·3%
Kościół	0·8%
Szkolnictwo	3·%
Nauka, literatura, teatr,	0·1%
Armja	5·8%
Służba domowa	4·%
Inne usługi osobiste	1·%
Bezrobotni i nie wykonujący pracy zawodowej	14·7%
Bez bliższego określenia zawodu i bez podania zawodu	7·3%
R a z e m	53·2%

ROZDZIAŁ IV.

Rzut oka na rozwój miasta w latach 1880 — 1921.

Analizując poszczególne spisy ludności, nie mogliśmy dać syntetycznego ujęcia, czynimy to obecnie. Ujęcie takie jest tem więcej potrzebne, że daje nam pogląd na całość i pozwoli stwierdzić, o ile miasto w ciągu 50-lecia posunęło się naprzód.

Liczba domów i mieszkań:

Rok.	Ilość domów.		Ilość mieszkań.	
	Przyrost	%	Przyrost	%
1880	1208		3892	
1890	1643	36.—	5557	42·8
1900	2103	28·	7658	37·8
1910	2603	23·8	9607	25·5
1921	2588	0·6	10390	8·2

Z zestawienia wynika, że wzrost zarówno mieszkań jak domów jest znaczny i stały, tylko spis z roku 1921 wykazuje nieznaczny spadek liczby domów. Spójrzmy na cyfry procentowe. Liczba domów wzrosła o 114%, co stanowi przyrost bardzo znaczny. Liczba mieszkań natomiast wzrosła o 167%. Liczba mieszkań wykazuje jeszcze większy przyrost, co tłumaczy się zaniechaniem budowania domów małych i wznoszeniem natomiast kamienic o większej liczbie mieszkań. Dokładna analiza stosunków mieszkaniowych w roku 1921 wykazała jednakże, że mieszkań jest na ogół za mało, względnie, że wiele z nich nie nadaje się do za-

mieszkania. Widocznie wzrost liczby mieszkań nie szedł w parze z przyrostem ludności. Kwestja ta majeszcze i drugą stronę. Chodzi mianowicie o wysokość czynszu. Nie pomoże bowiem budowanie dobrych mieszkań, skoro uboga ludność ze względu na minimum swych zarobków nie będzie mogła w nich mieszkać. Wysokość zarobków musi być tak wielka, by umożliwiła pracownikom wynajem dobrych mieszkań.

Stan ludności:

rok	ogółem	rym.-kat.	%	gr.-kat.	%	mojż.	%	innego	%
1880	22040	9563	43·4	4712	21·4	7645	34·7	120	0·5
1890	35209	16671	47·4	7177	20·4	10958	31·2	363	1·
1900	46295	21320	46·1	10420	22·5	14109	30·4	446	1·
1910	54078	25306	46·8	12018	22·2	16062	29·7	692	1·3
1921	47958	21942	45·7	7459	15·6	18360	38·3	197	0·4

Tablica powyższa przedstawia nam ludność wedle wyznań w latach 1880—1921. Zmiany, jakie zaszły w ciągu lat 50-ciu, nie są na niej widoczne, występują one na tablicy następnej. Tu tylko zauważyć można, że religja rzym.-kat. przez cały przeciąg czasu zajmuje przodujące stanowisko, co podkreślałem przy analizie spisów z poszczególnych lat. Ma to znaczenie i z tego względu, że do pewnego stopnia może zastępować narodowość. Tablica następna daje nam przegląd wzrostu, względnie ubytku — ludności, uwzględniając przytem podział wedle wyznań:

Lata	ogółem	ogółem %	rym.-kat.	%	gr.-kat.	%	mojż.	%	innego	%
1881—1890	13169	59·8	7198	75·3	2465	52·3	3353	43·9	243	20·25
1891—1901	11086	31·5	4649	27·9	3243	45·2	3111	28·3	83	22·9
1901—1910	7783	16·8	3986	18·7	1598	15·3	1953	13·8	246	55·2
1911—1921	6120	11·3	3364	13·3	4559	37·9	2298	14·3	495	71·5

Od roku 1880—1910 ludność wzrastała szybko. W ciągu tych lat 30 przybyło 32038 ludzi, czyli 145·4%. Rzym.-kat. wzrośli o 15833 (164·6%), greko-kat. o 7306 (155%), żydzi

o 8417 (110·1‰), inni o 572 (476‰). Jest ich jednak wogóle nie wielu, jak widzieliśmy na poprzedniej tablicy. Załamanie następuje w latach 1910—1921. Jest ono zupełnie zrozumiałe. Pierwszy spis ludności wypadł tuż po wojnie polsko-rosyjskiej. Podnosiliśmy, że wojsko stanowiło bardzo znaczny procent ludności. Wskutek upadku Austro-Węgier garnizon wojskowy opuścił miasto, a polska siła zbrojna nie była jeszcze liczna ani należycie zorganizowana. W stosunku do lat 1901—1910 zmniejszyła się ludność o 11·3‰. Rzymskokatolików ubyło 33‰, greko-katolików 37·9‰, jedynie żydzi wykazują przyrost o 14·3‰. Jest to przeważnie ludność napływowa z Ukrainy. Masowa emigracja żydów z Rosji kierowała się w dużej mierze do Polski, stąd niespodziewany wzrost tej ludności obserwujemy i w naszym mieście.

Ogółem w ciągu lat 1880—1921 ludność powiększyła się o 117·4‰. Przyrost to bardzo znaczny i szybki. Można się spodziewać, że wojna tylko na krótko zdołała go powstrzymać.

Stosunek kobiet do mężczyzn.

Rok	Ogółem	M.	‰	K.	‰
1880	29667	9958	48·2	18709	51·8
1890	28017	13629	47·3	14748	52·7
1900	37781	17435	46·1	20346	53·9
1910	46038	21239	46·1	24799	53·9
1921	47858	2200	45·9	25958	54·1

Stosunek kobiet do mężczyzn nie układa się równomiernie. W niektórych latach, jak na przykład w roku 1880 i 1890 liczba kobiet wzrasta a liczba mężczyzn maleje. W roku 1900 i 1910 stosunek ten utrzymuje się na jednym poziomie. Naogół liczba kobiet wzrasta, liczba mężczyzn maleje. Największy procent kobiet wypada w roku 1921, co tłumaczy się ubytkiem mężczyzn w czasie wojny.

Stosunki oświatowe. Nie mamy niestety źródeł, na podstawie których moglibyśmy śledzić ruch oświatowy. Jednakże bardzo pouczające jest zestawienie analfabetyzmu w roku 1880 i 1921. W roku 1880 analfabetów było 54·8‰, a w roku 1921 12·4‰. Różnica między okresem 1880—1921 jest olbrzymia. Jest to może największy krok naprzód, jaki miasto w omawianym okresie zrobiło.

Narodowość (względnie język):

Rok	polski	‰	ruski	‰	niem.	‰	ży- dow- ski	‰	inny	‰
1880	18838	86·1	1659	7·6	1117	5·4	—	—	76	0·3
1890	24766	88·6	2015	7·5	1136	3·6	—	—	100	0·3
1900	32438	86·1	3946	10·4	1193	3·1	—	—	159	0·4
1910	39155	85·2	5229	11·3	1490	3·2	—	—	157	0·3
1921	29523	61·6	5119	10·7	69	0·1	13156	27·5	89	0·1

Językiem polskim posługuje się znacznie mniejsza ilość ludzi. Jak poprzednio podkreślałem, język towarzyski nie był równoznaczny z narodowością. Stąd w poprzednich latach nie ma zupełnie języka żydowskiego, którym obecnie posługuje się 27·5‰ ludzi. Tem tłumaczy się przede wszystkim ubytek używających języka polskiego.

Stosunki zawodowe. — Przemysł.

	1880: ‰	1890: ‰	1900: ‰	1910: ‰	1921 ‰
Przemysł nieokreśl.	0·8	0·7	0·4	0·4	1·
„ mineralny	0·1	0·4	0·7	0·7	0·5
„ metalowy	3·5	4·	3·4	2·5	1·2
Obróbka metali	0·3	0·8	0·6	0·6	0·5
Przemysł chemiczny	0·1	0·3	0·3	0·2	0·3
„ włókienniczy	0·2	0·2	0·2	0·2	0·1
„ skórzany	0·1	0·3	0·2	0·2	0·3
„ drzewny	2·8	4·	33·	2·5	2·2
„ spożywczy	4·7	4·	4·1	3·9	4·
„ odzieżowy	9·	8·7	6·7	7·1	6·6
„ poligraficzny	0·8	0·6	0·6	0·7	0·6
Budownictwo	4·4	6·1	6·2	4·7	3·1
Razem	26·8	30·1	26·7	23·7	23·4

Zestawienie poszczególnych gałęzi przemysłu w ciągu lat 40 daje nam jasny pogląd na charakter miasta. Widać, że przemysł dużej roli nie odgrywał. Największą ilość ludzi oddających się przemysłowi notujemy w roku 1890 (30‰). Później następuje spadek. W roku 1921 przemysł w stosunku do roku wyjściowego spadł o 6·4‰. Spadek ten nie jest wywołany anormalnymi stosunkami, gdyż zaczyna się od roku 1900. Na podstawie ścisłej analizy spisu z roku 1921 stwierdzić można, że jest to przemysł drobny, ściśle mówiąc rzemiosło. Samodzielnych, zatrudniających obce siły robocze, jest nie wielu. Również personel kierowniczy i nadzorczy jest znikomy. Żadna gałąź przemysłu nie skupia

większej ilości ludzi, nie można więc mówić o ośrodku przemysłowym. Przeważnie wytwarza się dla potrzeb miasta i okolicznych wsi.

Handel.	1880: ‰	1890: ‰	1900: ‰	1910: ‰	1921: ‰
Handel towarowy	10·4	12·2	12·3	13·	16·4
Hotele, jadłodajnie, wynajem mieszkań	7·	5·5	9·2	7·4	3·7
Handel pieniężny	0·7	0·3	1·	1·6	0·5
Pośrednictwo	1·3	0·9	1·	1·3	1·4
Razem	19·4	18·9	23·5	23·3	22·1

Nieco odmiennie od przemysłu kształtują się stosunki w handlu. Wszystkie rodzaje handlu wykazują naogół wyżkę. Szczególnie rozwija się handel towarowy. O ile w latach wyjściowych przemysł znacznie przewyższał handel, to pod koniec okresu różnica jest minimalna, a nawet w roku 1921 handel wykazuje większy procent, aniżeli przemysł. Biorąc pod uwagę obydwie działy otrzymamy w roku 1880 = 46·2‰, 1890 = 49·‰, 1900 = 50·2‰, 1910 = 47·‰, 1921 = 42·5‰. Zauważyć jednak należy, że statystyka wyszczególnia między innymi jeszcze dwie kategorie ludności: 1) zawód bliżej nieokreślony, 2) bez zawodu. Pierwsza zwłaszcza kategoria wykazuje bardzo znaczny procent. Gdyby można zawód bliżej określić, obliczenie uległoby zmianie, przede wszystkim w przemyśle.

Inne rodzaje zawodów:	1880: ‰	1890: ‰	1900: ‰	1910: ‰	1921: ‰
Komunikacja	8·4	5·2	11·6	11·	12·8
Administracja	5·5	4·1	4·3	5·2	5·1
Służba zdrowia	0·7	0·5	0·6	0·7	1·
Kościół	1·4	1·4	1·9	1·3	0·8
Szkolnictwo	2·2	1·7	2·5	2·7	3·
Wolne zawody	0·8	0·7	0·5	—	0·3
Nauka i sztuka	0·4	0·4	0·4	0·2	0·2
Usługi osobiste	9·	9·6	10·3	9·5	5·
Utrzymujący się bez pracy	6·5	5·3	5·1	4·5	13·7
Zawód bliżej nieokr.	12·7	15·4	6·5	8·3	6·3
Wojsko	—	2·	2·6	2·5	5·8
Rolnictwo	2·5	2·3	1·5	1·1	2·5
Więzienia, żebractwo	2·2	1·1	0·3	5·2	—
Bez zawodu	1·5	1·4	2·4	0·8	20·6
Razem	53·	51·	49·8	53·	57·5

Ruch naturalny ludności:

Rok	urodzonych		razem	‰	zmarło		razem	‰
	chłopców	dziewcząt			mężczyzn	ko-biet		
1893	672	584	1256	33·9	588	418	1006	27·2
1894	673	510	1283	33·9	496	418	914	24·2
1896	708	676	1598	35·5	520	442	962	24·5
1897	803	768	1598	40·	502	387	889	22·2
1898	785	713	1497	36·8	556	465	1921	26·1
1899	818	829	1677	40·1	635	529	1164	28·8
1900	858	826	1684	39·9	599	501	1100	26·1
1901	917	887	1804	38·5	611	465	1076	23·
1902	825	799	1624	34·	552	497	1049	21·9
1903	841	827	1668	34·2	547	490	1037	21·2
1904	796	741	1537	30·9	581	521	1162	22·2

Mimo, że tablica ta nie obejmuje całego okresu, nie trudno zauważyć, że w ciągu tych 12 lat śmiertelność stale zmniejsza się. Większą śmiertelność wykazują mężczyźni. Wśród urodzonych przeważają chłopcy. Bezsprzecznie dużą rolę przy zmniejszaniu się śmiertelności odgrywały środki zapobiegawcze przeciw chorobom zakaźnym. Na załączonej niżej tablicy widzimy bardzo wybitne zmniejszanie się śmiertelności z powodu chorób zakaźnych:

Rok	tyfus	dyfte- rja	szkar- latyna	ospa	czer- wonka	razem	Ogółem zmarło	‰
1884	50	81	8	6	6	151	739	20·4
1885	64	56	38	8	4	170	879	19·3
1886	29	61	12	23	14	139	853	16·2
1887	28	56	10	—	3	97	991	10·8
1888	30	50	27	6	4	117	982	11·8
1889	22	20	11	17	1	71	800	8·8
1890	13	16	2	20	7	58	—	—
1891	11	30	3	85	11	140	—	—
1892	24	15	—	18	31	88	—	—
1893	17	28	80	—	9	134	1906	1·3
1894	2	19	8	1	9	39	914	4·2
1895	4	5	11	13	3	36	—	—
1896	13	11	5	—	6	35	962	3·6
1898	12	6	4	—	—	22	1021	1·8
1899	3	5	60	13	1	82	1164	6·7
1900	18	1	1	—	—	20	1100	0·1
1901	2	2	5	—	—	10	1076	0·5
1902	1	2	4	—	2	9	1048	—
1903	10	6	17	—	—	33	1037	0·3
1904	12	8	48	—	—	68	1102	0·6
1905	6	7	16	—	—	29	—	—
1906	7	7	2	—	—	16	885	1·8
1907	6	5	7	—	1	19	946	0·2

Pomijając gruźlicę, która najwięcej ofiar zabierała i zabiera, do której niestety nie posiadamy danych, wymienić przedewszystkiem należy tyfus, dyfterję, ospę i czerwonkę. Wykazy śmiertelności z powodu tych chorób zebrałem z 24 lat, od roku 1884—1907. W ciągu tych lat największą ilość ofiar pociągnęła za sobą szkarlatyna (507), potem tyfus brzuszny (391), dyfterja (386), ospa (211) i czerwonka (113). Szczególnie maleje śmiertelność z powodu ospy i czerwonki. Jeśli chodzi o ospę, dużą rolę odgrywało szczepienie dzieci, zaprowadzone przez magistrat dla ubogich bezpłatnie. Również interesująco przedstawia się procent śmiertelności z powodu chorób zakaźnych. Rok 1884, pierwszy z którego mamy wiadomości, wykazuje aż 20·4% zgonów, zatem $\frac{1}{5}$ ogółu zgonów. Od tego roku śmiertelność stale maleje, osiągając z początkiem XX w. tylko drobny odsetek. Jest to wynik długoletnich wysiłków, zmierzających do uzdrowienia stosunków sanitarnych w mieście.

Choroby zakaźne wybuchały naogół sporadycznie, rzadko przybierały charakter epidemji. W roku 1893 nawiedziła miasto epidemja szkarlatyny. Chorowało 271 osób, z tego zmarło 80. W Galicji w tym czasie grasowała powszechnie cholera, Przemyśl jednak ominęła. Zarząd miasta poczynił środki zapobiegawcze, wybudowano szpital barakowy, miasto podzielono na ośm rejonów sanitarnych i t. d. Dopiero w roku 1896 wybuchła cholera na sąsiednim Wilczu. W szpitalu miejskim leczono dwie osoby. Zarówno dla miasta, jak i dla chorych zaraza minęła szczęśliwie. W roku 1898 kur przybrał charakter epidemji. Chorowało 162 osoby, z tego zmarło 36. Duża śmiertelność tłumaczy się powikłaniami, jakie za sobą pociągał, n. p. zapalenie płuc, mózgu. W roku 1899 szerzyła się epidemja ospy i szkarlatyny. Ospa nie pociągnęła znacznych strat. Zanotowano 48 wypadków, w czem śmiertelnych 13. Natomiast na szkarlatynę chorowało 157 osób, z których zmarło 60.

Wskutek regulacji Sanu i z tego powodu powstałych bagien już w roku 1898 10% chorych przypada na malarję, która i w roku następnym mimo środków zapobiegawczych rozpowszechniła się znacznie. Rok ten zaznaczył się jeszcze epidemją influenzy, która wraz z powikłaniami zabrała 187 osób. W roku 1900 wybuchł znowu kur z przebiegiem nader łagodnym, gdyż na 153 wypadków zmarło tylko 7 dzieci.

Wybuchłą epidemję tyfusu brzusznego zdołano szybko zniweczyć. W roku następnym szerzył się epidemicznie krztusiec. Chorowało 113 dzieci, z których zmarło sześć. Przebieg zatem względnie łagodny.

Lekarze epidemiczni w swych sprawozdaniach podnosili, że choroby zakaźne wybuchały bądź w dzielnicy żydowskiej, bądź w powiecie i dlatego domagali się zamknięcia zakażonych gmin, a przynajmniej niedopuszczenia na targi artykułów żywności.

W roku 1902 szerzył się kur i szkarlatyna z przebiegiem łagodnym. Na 77 wypadków szkarlatyny 4 zakończyły się śmiercią, na 67 wypadków kuru dwa były śmiertelne. W roku 1903 panowała epidemja tyfusu brzusznego. Na 39 wypadków 10 było śmiertelnych. Przebieg choroby bardzo niepomyślny. Również i szkarlatyna miała przebieg bardzo ostry; na 73 chorych zmarło 17. Natomiast kur nie pociągnął większej liczby ofiar; na 54 wypadki dwa tylko skończyły się śmiercią. Wreszcie dyfterja, mimo że nie miała charakteru nagminnego, zanotowano bowiem 16 wypadków, spowodowała sześć zgonów.

W roku 1904 szerzył się kur i szkarlatyna. Najłagodniejszy przebieg miał kur, gdyż na 125 chorych zmarło 15. Natomiast tyfus brzuszny, zawleczony z sąsiednich gmin, miał przebieg znacznie ostrzejszy. Na 73 zmarło 12. Największe rozmiary przybrała szkarlatyna. W ciągu roku zapadło na nią 275 osób, z czego zmarło 48. Choroba ta szerzyła się dość gwałtownie, tygodniowo zapadało 25 osób. Zmusiło to magistrat do otwarcia baraku epidemicznego. W r. 1906 jedynie krztusiec wystąpił nagminnie. Na 82 wypadków zmarło 30, ilość zatem bardzo znaczna. W roku 1907 większe rozmiary przybrał tylko tyfus. Zapadło nań 49 osób, z których zmarło sześć. W roku 1908 na błonicę chorowało 54 ludzi, zmarło 6, na odrę 314, zmarło 2. W roku 1909 na błonicę zapadło 95 osób, zmarło 15. Również i odra panowała w dalszym ciągu. Chorowało 176 ludzi, zmarło 25. Epidemiczny charakter przybrała szkarlatyna. Zapadło na nią 489 osób, zmarło 24, przebieg zatem stosunkowo łagodny. Epidemja ta ciągnie się przez cztery lata. W roku 1910 chorych było 652 osoby, zmarło 20, w roku 1911 710 ludzi, zmarło 10, w roku 1912 zachorowań 92, zmarłych 5. Inne choroby zakaźne, zarówno co do liczby zachorzeń, jak szczególnie

śmiertelności, przeszły bardzo pomyślnie. Od roku 1910—1912 chorowało na tyfus 125 osób, zmarła jedna.

Śmiertelność z powodu gruźlicy:

Rok	Ilość zmarłych	Ogólna ilość zmarłych	⁰ / ₀ zmarłych na gruźlicę
1901	108	1076	10·
1902	124	1049	11·8
1903	159	1037	15·3
1904	124	1102	11·2
1905	169	952	17·7
1906	127	885	14·3
1907	149	946	15·7
1908	118	970	12·1
1909	170	1009	16·8
1910	163	1019	16
1911	138	984	14
1912	157	747	21
1913	144	725	19·8
1914	152	729	18·5
1915	175	928	18·8
1916	129	603	21·3
1917	209	700	29·8
1918	204	851	24
1919	200	746	26·8
1920	167	1004	16·6
1921	141	726	19·4

Śmiertelność z powodu gruźlicy kształtuje się wręcz przeciwnie do śmiertelności z powodu wyżej omówionych chorób zakaźnych. Gruźlica występuje silniej dopiero w latach ostatnich. Procent śmiertelności jest bardzo znaczny. Jest to tem dziwniejsze, że Przemyśl nie jest miastem przemysłowem, poza tem posiada rzekę, dość czyste powietrze i tuż za miastem lasy. Porównamy gruźlicę między Przemyślem a wybitnie przemysłowem miastem, jakim jest Łódź w latach 1918—1921.

Rok	Łódź: ⁰ / ₀ śmiertelności	Przemyśl: ⁰ / ₀ śmiertelności
1918	31·3	24
1919	26·5	26·8
1920	16·9	16·6
1921	16·3	19·4

Większą śmiertelność ma Łódź w latach 1918 i 1920. W roku 1919 i 1921 śmiertelność z powodu gruźlicy jest

większa w Przemyśle. Wynikałoby z tego, że ośrodek przemysłowy nie wpływa decydująco na rozwój gruźlicy.

Na tem urywają się dane, odnoszące się do chorób zakaźnych. Z powyższych zestawień wynika, że aczkolwiek epidemie wybuchały corocznie, to jednak dzięki środkom leczniczym i kontroli sanitarnej śmiertelność była nie wielka. Magistrat szczególnej kontroli poddawał studnie oraz artykuły spożywcze przywożone na targi.

Kontrola nad wodą i studniami z kilku lat przedstawia się następująco:

Rok	skontrolowano i oczyszczono:	wybudowano nowych:
1893	77	10
1894	164	4
1895	73	1
1896	154	—
1901	62	1
1902	67	—
1903	134	1
1904	143	3
1906	460	1
1907	443	2

Miejskie studnie były wszystkie czyszczone corocznie. Prywatni właściciele niezbyt chętnie poddawali studnie czyszczeniu, czynili to dopiero pod silnym naciskiem biura sanitarnego. Umieszczone w wykazie nowe studnie są wyłącznie budowane przez miasto. Studnie czyszczone solą i węglem drzewnym. Wogóle studni wedle wykazu z roku 1906 znajdowało się w mieście:

studni	murowanych:	cembrowanych:	bitych:	z pompą:	z wiadrem:
miejskich . . .	27	41	4	70	—
prywatnych . .	112	309	7	305	213
razem	139	350	11	375	213

Powyższe zestawienia nie są bez wartości wobec ogromnego znaczenia, jakie posiada woda dla szerzenia się chorób zakaźnych. Widzimy również, że dopiero w ostatnich czasach poddawano wszystkie studnie oczyszczeniu. Równocześnie zaznaczyć należy, że od roku 1893 robiono plany do budowy wodociągów miejskich.

Drugim ważnym czynnikiem w rozszerzaniu się chorób

zakaźnych były artykuły spożywcze przywożone na targi. I na tem polu biuro sanitarne wykazało żywą działalność. Nie będziemy podawali szczegółowego wykazu niszczonych artykułów spożywczych. Najczęściej niszczeniu podlegały ryby, różnego rodzaju owoce, bądź niedojrzałe, bądź nadpsute, nabiał, szczególnie mleko i masło. Konfiskowano towary nie tylko na targach miejskich, ale także w garkuchniach i restauracjach, które poddawano kontroli. Niewątpliwie wszystkie te zarządzenia przyczyniły się wybitnie do poprawy stosunków sanitarnych. Dużą rolę odgrywało zaprowadzenie ambulatorjum dla ubogich:

Rok	Ilość badanych w domu:	w biurze:	koszta leków:
1885	590	1320	
1893	540	2115	
1894	473	2491	
1896	500	4838	
1897	536	3752	
1898	630	4706	
1899	630	4778	
1900	612	5100	1377 K. 86 h.
1901	630	5145	3877 K. 27 h.
1902	634	5814	3017 K. 10 h.
1903	830	6975	3361 K. 2 h.
1904	250	7250	4136 K. 15 h.
1906	932	7924	5057 K. 65 h.
1907	920	8886	4941 K.

Jak z powyższej tablicy wynika, ilość ludzi, korzystających z bezpłatnej porady w miejskiem biurze sanitarnem, była bardzo znaczna, atoli koszta leków zdają się nie odpowiadać tak wysokiej liczbie chorych. Od roku 1900—1907 korzystało z porady lekarskiej 47.094 chorych, koszta zaś leków wyniosły 25.768 koron. Średnio zatem na jednego chorego wypada około 60 halerzy. Koszta leków są bardzo znikome. Być może, że droższe leki kupowali chorzy z własnych funduszy. Nie można się temu dziwić, gdyż organizacja pomocy lekarskiej dla ubogich była dopiero w stadium początkowem. Czasy dopiero dzisiejsze przyniosły znaczną rozbudowę kas chorych. Wreszcie podać musimy statystykę szczepienia przeciw ospie. Poprzednio stwierdziliśmy, że z początkiem XX w. wypadki śmierci z powodu ospy należały do rzadkości, co w dużej mierze przypisać należy szczepieniu ochronnemu. Niestety i te dane są szczupłe:

Rok:	Ilość:	Rok:	Ilość:
1889	834	1900	628
1893	576	1901	630
1894	595	1902	1252
1896	600	1903	1209
1897	849	1904	1236
1898	769	1906	1066
1899	3360		

Obserwujemy więc stały wzrost podlegających szczepieniu, co jest wynikiem nie tylko przyrostu ludności. Corocznie poddawano badaniu dzieci przychodzące do szkół, czy nie cierpią na choroby skóry, oczu, a nieszczepione, przymusowo szczepiono. Uderza w załączonej tabelce wysoka cyfra szczepień w roku 1899. Jest to wynik szerzącej się wówczas epidemii ospy. Przerażeni rodzice masowo poddawali dzieci szczepieniu. Wszystkie te środki byłyby nie wystarczające, gdyby magistrat nie zwrócił uwagi na higienę mieszkań i ruch budowlany. Dobre mieszkania są podstawą zdrowotności mieszkańców. W ciągu tych lat kilkunastu, z których mamy wiadomości, zrobiono bardzo wiele, zarówno w kierunku budowy nowych mieszkań, jak i burzenia starych, nie nadających się do użytku mieszkalnego. Równoległe z tem pracowano nad odpowiednią kanalizacją, stanem dróg i chodników oraz ogólną czystością miasta. Przedstawiamy najpierw statystycznie ruch budowlany:

Rok:	Parterowych:	I p.:	II p.:	Razem:
1894	48	12	11	71
1896	33	18	13	64
1897	72	19	20	111
1898	60	30	20	110
1899	57	11	8	76
1900	36	15	3	54
1901	22	14	4	40
1902	16	12	5	33
1903	25	6	8	39
1904	25	8	7	40
1906	34	8	12	54
1907	32	2	15	49
Razem	460	155	126	741

Jak ze sprawozdań biura sanitarnego wynika, lata te mają mniejszy ruch budowlany, aniżeli poprzednie, chociaż na ogół jest on znaczny. Rozbudowują się przedewszystkiem przedmieścia, głównie lwowskie i Zasanie. Mieszkania są urządzone wedle ówczesnych wymogów sanitarnych. Składają się zwykle z mieszkań kilkupokojowych. Dawał się natomiast odczuwać brak mieszkań mniejszych dla rodzin robotniczych, które wskutek tego mieściły się często w ubikacjach, pozostawiających wiele do życzenia. Jak z załączonej tablicy widać, zbudowano najwięcej domów parterowych. Kamienice trzypiętrowe stawiano bardzo rzadko. Podkreślić należy, że miejska komisja budowlano-sanitarna kładła silny nacisk na odpowiednią kanalizację.

Równoległe z budową nowych domów przeprowadzano corocznie rewizję budynków istniejących. Nie nadające się do celów mieszkalnych bądź dełozowano, bądź niszczone. W ciągu lat 1894—1907 zniszczono domów 77, części domów 4, budynków gospodarskich 25. Niewątpliwie burzenie domów pod naciskiem magistratu wpływało na ożywienie ruchu budowlanego. Zachęcały zresztą do tego wysokie czynsze, dające dobre oprocentowanie kapitału. Większe trudności istniały przy zabudowywaniu placów w dzielnicy żydowskiej, ponieważ niejednokrotnie zburzona kamienica należała do kilku właścicieli, nie mających odpowiednich funduszy. Place po zburzonych kamienicach ulegały często zanieczyszczeniu, stając się ogniskiem chorób. Podlegały one przymusowemu oczyszczeniu i oparkaniu. W dążeniu do nadania miastu estetycznego wyglądu prowadzono wyteżoną akcję w kierunku budowy nowych dróg, deptaków i chodników. Żywa praca nad rozbudową miasta z końcem ubiegłego stulecia została przerwana wielkim kataklizmem dziejowym, jakim była wojna europejska, której skutki były bardzo dotkliwe. Trzykrotne oblężenia, nazbyt częste przechody wojsk, zniszczyły zarówno ludność, jak miasto. Odbudowa z powodu ciężkich warunków ekonomicznych postępuje bardzo powoli i ogranicza się do rzeczy najniezbędniejszych.

D O D A T E K.

Regestr osób z rewizji w mieście Przemyślu, na pogłówne na Radzie Warszawskiej ad proportionem taryffae Anni 1676 przez panów ławników przysiężnych... w roku pańskim 1717... do wypłacenia otaksowany.

Na pustce jezuickiej Marcin Szabelski z żoną, osób	4
Tamże na gruncie Antoszko z żoną, osób	4
Tamże Kondracki Kuniasz z żoną, osób	2
Tamże Piotr Piwowarz z żoną, córką y siostrą Dankową, osób	4
Tamże Janko Piwowarz z żoną, osób	2
Tamże na gruncie gospodyni Ewa z komornicą, osób	2
Tamże w drugiej piwnicy introligator z żoną, osób	2
Tamże pocztarz z żoną, osób	2
W kamienicy pani Truszkowskiej pan Wilczyński z żoną szynkarka, kucharka, Jacko Słodownik, osób	5
W kamienicy pana Mirykiewicza pan Nehrebecki z żoną, zięć z żoną, córką, szynkarka, tuż Bazylkowa komornica z córką, głów	8
W kamienicy OO. Jezuitów Mikołaj Bernacki z żoną, dwu czeladzi, kucharka, szynkarka, osób	6
Na tymże gruncie w piwnicy Paweł Kropitko z żoną komornic dwie, głów	4
W kamienicy jegomości pana Dydyńskiego jegomość pan Bejowski z żoną, kucharka, głów	3
Na tymże gruncie Janowa Gadzinowa y komornica, głów	2
W kamienicy jegomości pana Sadowskiego, na dole gospodarz z żoną, tamże Jan Gruszczyzna z żoną, głów	4
Tamże w kamienicy P. Humińskich pan Sielecki, pasierbic dwie, kucharka. Tamże na górze komornik z żoną, synem, panna y dziewczyna, osób	9

W kamienicy Szyrkowskiej kucharzowa, córka, osób	2
Na tymże gruncie w piwnicy jałmużnik z żoną, komornica, głów	3
Na tymże gruncie w drugiej piwnicy gospodyni, komornic dwie, osób	3
We dworku Jegmości pana Pakosza gospodarz Górowski z żoną, szynkarka, osób	3
W kamienicy OO. Jezuitów gospodarz z żoną, szynkarka na górze, komornik z żoną, głów	5
W kamienicy pana Raczyńskiego na dole gospodarz z żoną, pani Hostowska, na górze tamże pan Tenczewski, tamże pocztarka wdowa y druga praczka, osób	6
Na pustce, do wikarji należącej, gospodarz z żoną, osób	2
W domu, do Kapituły należącym, gospodarz z żoną y Krzewińska, głów	3
W kamienicy PP. Kleczyńskich, pan Tymowicz z żoną, synem, córką, kucharką i sługą, głów	6
Tamże pan Pleśniarski z żoną, kucharka, głów	3
Tamże pan Tarnogrodzki z żoną, głów	2
W kamienicy pani Mankiewiczki sama, kucharka y dziewczyna, głów	3
W kamienicy pana Frydra gospodarz, córka, szynkarka, głów	3
W kamienicy jegmości pana kasztelana, gospodarz z żoną, czeladnik, kucharka, głów	4
W kamienicy jegmości pana chorążego Przemyskiego, gospodarz z matką, kucharką, przedaźnic dwie, komornica, wdowa z kucharką y przedaźnica, głów	8
W domu Dominikańskim Łukasz Rurka z żoną, głów	2
W tymże domu Łukasz Babicki z żoną, czeladzi dwu, głów	4
Tuż komornik z żoną, głów	2
W tymże domu Paweł Kucharz z żoną, osób	2
W tymże domu Mliczarka, córka, osób	2
W domu Kasprowym Andrzej Dankiewicz z żoną, czeladnikiem, osób	3
Tamże Garncarz z żoną, osób	2
Tamże Świerzawska, osoba	1
W kamienicy p. Rogalskich na tyle, na górze gospodarz z żoną, siostrą, osób	3
Tamże pani Porębska z córką, komornica y chłopiec, osób	4

W kamienicy pana Sobiszczyjańskiego pani Jańciowiczowa z komornicą, osób	2
W kamienicy OO. Dominikanów pan Wojciech Ziemiński z żoną, bratem, czeladzi dwu, szynkarka, kucharka, piastunka, osób	8
W kamienicy pana Wolskiego Zaborski z żoną, córką, osób	3
Tamże na tyle Józef Zwierzyński z żoną, czeladnikiem, dziewczyna, osób	4
W kamienicy J. P. Ulenieckiego gospodarz z żoną, dwie córki, osób	4
Tamże w kamienicy bednarz z żoną (1 wyraz nieczytelny), osób	3
W kamienicy p. Saleckich sama z córką, synem, piastunka y Piotrowska, osób	4
W kamienicy pani Cześnikowej pan Józef Kuźnowski z żoną, czeladnikiem, osób	3
Tamże Kredencarz z żoną, syn z żoną, osób 4	4
Tamże Walanty z żoną, osób	2
W kamienicy OO. Misjonarzów pani Rastawska z córką, osób	2
W tejże kamienicy pan Jastrzębski z żoną y dziewczyną, chłopiec, osób	4
W kamienicy J. P. Krasińskiego gospodarz z żoną, czeladnik, dziewczyna, osób	4
W kamienicy pana Siedliskiego gospodarz z żoną, osób	2
Tamże w piwnicy Jackowa Piwowarka z córką, komornicą, osób	3
W kamienicy Filipowskich pan Komorowski z żoną, kucharką, osób	3
W kamienicy Maternowskiej pan Czechowicz z żoną, kucharka, szynkarka, chłopiec, osób	5
Tamże w piwnicy Konopacki z żoną, brudna Jasiowa, osób	3
W kamienicy sama z kucharką, na dole Robotycki z żoną, matka, osób	5
W kamienicy JW. pana Starzechowskiego Szymon Kuśnierz z żoną, synem, kucharka, osób	4
Tamże w piwnicy, osób	3
W kamienicy Pani Kasztelanowej pan Wyszatycki z żoną, czeladzi dwu, kucharka, piastunka, osób	6

Tamże w piwnicy z synem, osób	2
W kamienicy pana Jaroszewicza pan Jaroszewicz, dwu czeladzi, stróż z żoną, osób	5
W kamienicy Męki Pańskiej pani Kurkiewiczowa z sy- nem, szynkarką, kucharką, pan Józef brat, osób	5
Tamże niewiasta, co czepce robi, osoba	1
Tamże na górze pan Lambert z żoną, mamką, kucharką, osób	4
W kamienicy Pankiewiczowej osób	2
W kamienicy Teternikowskiej na górze z żoną....., cze- ladnik, chłopiec, piastunka, osób	5
W kamienicy Humowiczowskiej pan Barankiewicz z żoną, czeladnik, osób	3
W kamienicy J. P. Lipskiego pan Skretkowski z żoną, piastunka, osób	3
Tamże na górze pan Sapiechowski z żoną y córką, osób	3
W domu P. Filipowskich sama z córką y kucharką, osób	3
W domu nieboszczyka Głuszka, Marcin Pytrowicz z żoną, szynkarka, kucharka, osób	4
W domu pani Dzwonnickiej gospodarz z żoną, córką y kucharką, osób	4
W kamienicy sama, córka, szynkarka, kucharka, osób	4
W kamienicy Dymaszowskiej pan Jakób Złotnik z żoną, córką, czeladnik, brat, kucharka, osób	6
W dworku J. P. Ustrzyckiego Jacenty Prokopowicz z żo- ną, szynkarka, niewiasta, osób	4
W domu Antoniego Garncarza wdowa z synem, córką, szynkarka, komornica, co chleb sprzedaje y komor- nik, jałmużnik, osób	7
W szpitalu Mikołaj z żoną, kucharka, osób	3
Na gruncie szpitalnym pan Józef Gajowski z żoną, matką, czeladnikiem, osób	4
Na tymże gruncie Józef Kowal z żoną, czeladnikiem, osób	3
Przy bramie Lwowskiej Daniłkiewicz z żoną, synem, cór- ką, czeladnikiem, osób	5
W bramie Wojciechowa z synem, osób	2
Na bramie Lwowskiej Gruntowski z żoną y córką, zięć z żoną, osób	5
W kamienicy pani Sinkiewiczzi szynkarka, kucharka, Ber- nacka, komornica, osób	4
Tamże komornik Świec z żoną, osób	2

W domu Kocikowskim Bazyli Nimirowski z żoną, córką, matką, czeladnikiem, piastunką, kucharką, osób	7
W domu Dankiewicza sam z żoną, osób	2
Tamże Złotnik z żoną, osób	2
W domu Kościowej kowalki sama, syn, córka, osób	3
W domu Bazyljanów pan Paszkowski z żoną, szynkarka, kucharka, matka, osób	5
W kamienicy pani Prawieckiej sama, córka y komornica, osób	3
W kamienicy Pietosetnikowskiej gospodarz z żoną, osoby	2
W domu pana Michała Kowała gospodarz z żoną, córek dwie, czeladnik, osób	5
W domu pana Grzegorza Płoszowskiego gospodarz z żo- ną, dziewczyna, osób	3
Tamże Andrzej Ślusarz z żoną, osób	2
W dworku pana Karbowskiego gospodarz z żoną, córką y brat, osób	4
W kamienicy pana Polkowskiego pan Domański z żoną, córką, czeladzi dwu y niewiasta, osób	6
U pana Charczewskiego miecznik z żoną, czeladnik, pia- stunka y komornica, osób	5
W tejże kamienicy Jacenty Krawiec z żoną, czeladnikiem, osób	3
W tejże kamienicy rymarz z żoną, osób	2
W kamienicy Karmelitańskiej pan Birecki z żoną, szyn- karką, piastunka, osób	4
W dworku pana Rytarowskiego Stefan Kuśnierz z żoną, osób	2
Tamże w tym dworku pan Andrzej Dobrosielecki z żoną, synem, kucharką, osób	4
Na Wójtostwie gospodarz z żoną, kucharka, osób	3
Tamże komornik Rudel z żoną, osób	2
Tamże w drugiej izbie Sadowski z żoną, komornica Jaga, osób	3
Tamże w ogrodzie kuśnierz z żoną, osób	2
W domu pod Karmelity Piotr ślusarz z żoną, czeladni- kiem, dwie komornice, osób	5
Tamże u niego komornik z żoną y dziewczyna, osób	3
Tamże u niego komornica z córką, osób	2
Tamże w drugim domu Krzysztof Krupiarz z żoną y cór- ką, osób	3

Tamże u niego zięć z żoną, osób	2
W trzeciej chałupie gospodyni wdowa, komornik z żoną, osób	3
Tamże we Dworku Krzysztof Foltinowicz z żoną y chłó- piec, osób	3
Tamże komornica Gracowska y Hanka, osób	2
W domu pana Szpota w drugiej izbie komornica y sio- stra, osób	2
W dworku księdza Frydra ślusarz z żoną, dwu czeladzi	4
„ „ „ Zrudlińskiego krawiec z żoną, osób	2
„ „ „ Krzysztofa Maślanka krawiec z żoną, osób	2
W domku Wiszniowskim z żoną, osób	2
W domu Jaroszewiowskim Stanisław Tesznerski z żoną, osób	2
U niego trzy komornice, osób	3
Tamże na wale Gładeszewiczowa, osoba	1
U niego komornik z żoną, Paszkowski z żoną, osób	4
Józef Błażowski z żoną, osób	2
W dworku pana Gumowskiego gospodarz z żoną y ko- mornik, osób	3
Tamże w drugiej izbie komornica y druga z córką, osób	3
Na Szylerowem gospodarz z żoną y czeladnikiem, osób	3
Tamże na górze pani Szylerowa y Drozdowska, osób	2
W kamienicy Domikańskiej pan Kendzierski z żoną y ku- charką, osób	3
We dworku księdza Podkustosza pan Żmudziński z żoną, matką, mamką, Wojciech Jagieło y dziewczyna, osób	6
W dworku Gozdeckich pan Romankiewicz z żoną, chłó- piec, czeladnik, ciotka y kucharka, osób	6
Tamże w izdebkach głów	6
W dworku sama, kucharka, dziewczyna, osób	3
Michał Twardowski z żoną, osób	2
W baście Dominik Mularz z żoną y komornik, osób	3
W domu Grochowicza Grochowski z żoną, osób	2
Podle chałupy pan Gracowski z żoną y córką, osób	3
W domku głów wszystkich	9
W domku Sebastjana sam z żoną, osób	2
„ „ Tomasz z żoną, kucharka. osób	3
Tamże Mielnik Jaroszewicz z żoną y pończosniczka, osób	3
„ Matjasz Kwaśniak z żoną, osób	2

Tamże z żoną, siostra żony, osób	3
„ Toporecki z żoną, osób	2
„ Bazyli z żoną z synem, osób	3
„ pończoszniczka, osoba	1
Przy bramie pan Wrotny z żoną, osób	2
Podle Grochowicz z żoną y kucharka, osób	3
W łaźni Szymon z żoną, komornica z synem, osób,	4
W drugiej izbie Łukasz z żoną, osób	2
Wojciech krawiec z żoną, osób	2
W drugiej izbie Józef krawiec z żoną, osób	2
Tamże pończosznik z żoną, osób	2
We dworku pana Mniszka gospodarz z żoną y synem,	3
osób	
W tymże dworku Andrzej Krawczyński z żoną, u niego	5
komornica z synem y córką, osób	
U Snopkowskiego gospodarz z żoną, czeladzi dwu, osób	4
W kamienicy gospodarz z żoną, osób	2
Tamże na górze pan Paszkowski, osoba	1
W domu pana Stachórskiego sam z żoną, kucharka, osób	3
W dworku pana Siemieńskiego gospodyni, syn y kucharka, osób	3
W kamienicy p. Górskich Olko z żoną, komornic dwie,	4
osób	
W kamienicy P. Wiślockich gospodarz z żoną, pani Szachniewiczowa z matką, osób	4
W kamienicy p. Głuchowskich gospodarz z żoną y kucharką, osób	3
Na Szpotowem Radwański z żoną, Wiśniewski z żoną,	4
osób	
Na cmentarzu Jakób Pyrzyński z żoną i czeladnikiem,	3
osób	
W kamienicy pana Wojewody Płockiego ...z żoną, komornic dwie, osób	4
W kamienicy OO. Jezuitów Szpak z żoną, tamże z Błonia Kasprowa, tamże ...z żoną, osób	5
Na wale od Sanu Jan Garncarz z żoną y dziewczyna,	3
głów	
Tamże na wale garncarka. czeladzi dwu, głów	3
W domu Dominikańskim Szykuła z żoną, tamże komornica, głów	3
Na tymże gruncie Łukasz Būchay y komornica, osób	2

Na tymże gruncie Pirogowa wdowa, osoba	1
Na Wale Zabilski z żoną, osób	2
W domku na Fetkowem Czapnik y komornica, osób	2
W baszcie safianniczej Piotr z żoną, Franciszek komornik z żoną	4
Na Jackowym koło baszty Mikołaj Sawicki z żoną	2
U Józefa żyda sukiennika, kucharka, osoba	1
Na Wale głów	2

TREŚĆ:

Wstęp	
Charakterystyka źródeł	str. 3
Metoda pracy	" 4
Rozdział I.	
Ludność od roku 1521 — 1648	12
Podział zawodowy ludności	" 16
Dobrobyt	" 22
Rozdział II.	
Ludność od roku 1648 — 1798	" 26
Rozdział III.	
Ludność od roku 1798 — 1921	" 50
Rozdział IV.	
Rzut oka na rozwój miasta w latach 1880 — 1921	" 107
Dodatek	" 120

Wojewódzka Biblioteka
Publiczna w Opolu

CM 316727

000-316727-00-0